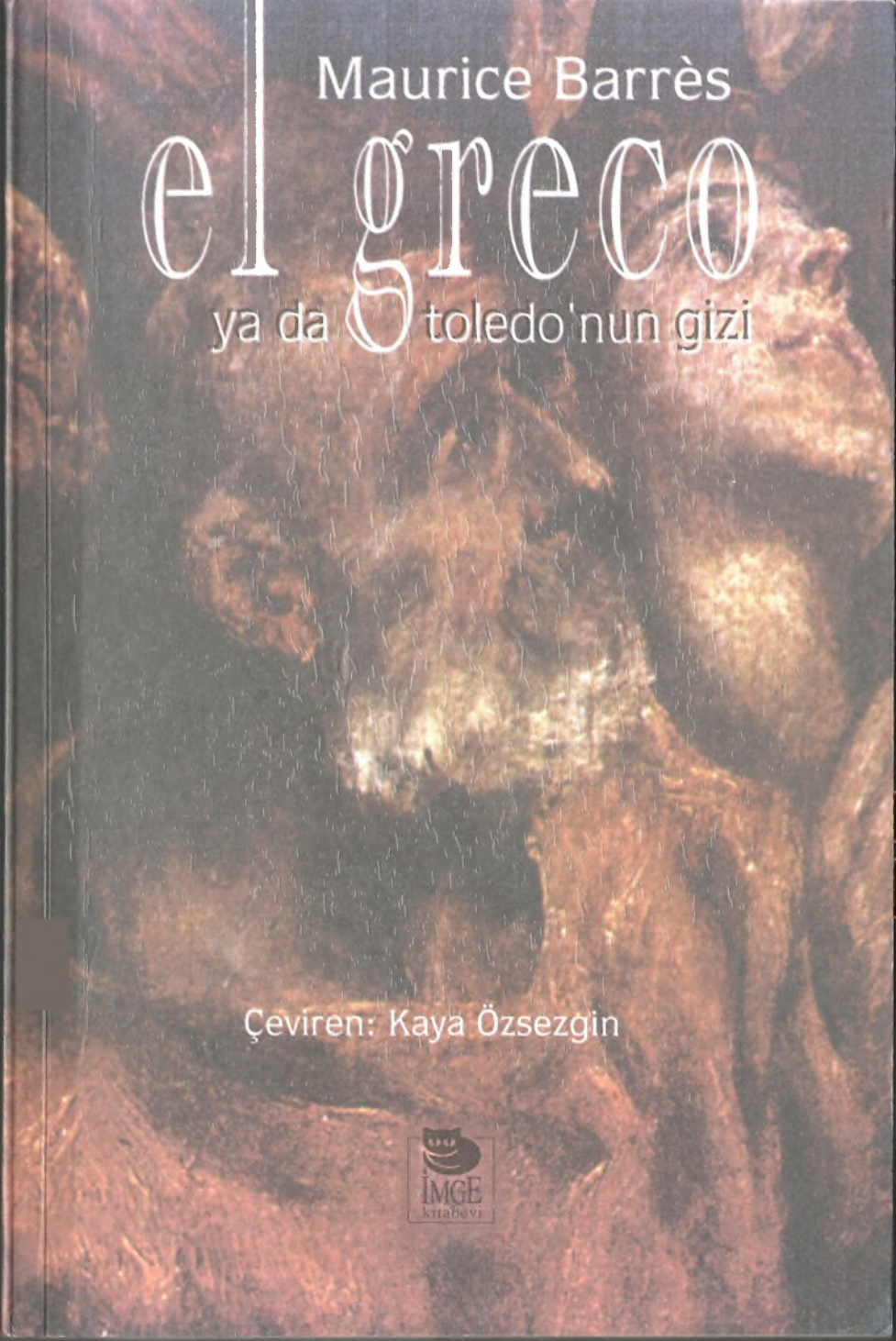

Maurice Barrès
el greco
ya da Toledo'nun gizi
Çeviren: Kaya Özsezgin
İMGE
kitabevi

İMGE
kitabevi

Maurice Barrès (1862-1923)
Fransız yazar. Charmes (Vosges)'da doğdu. Arıtılmış bir anlatım içinde, romantik bir eğilimle, kalıtımsal ve yöresel bir yazım tekniğini uyumlaştırıcı yönde çalıştı. Düzene ve usa dayalı Latin geleneğine bağlı kaldı. Benci kültten, ölüler ve toprak kültüne geçtiği kitaplarında, ulusçuluk kavramını öne çıkardı. (*Du sang, de la volupté et de la mort*-1894; *Les Déracines*-1897; *Colette Baudoche*-1909; *La colline inspirée*-1913). Zamanla, romancı ve denemeci olarak ünü pekişti. Henry de Montherlant, anlamdaş olan iki kavramı, aksiyon isteyen kanla, özgür kalmak isteyen tini, kendi yorumlarına göre değerlendiren gençlerin, ondan her zaman esinleneceklerini yazmıştı.

Maurice Barrès
Greco ou Le Secret de Tolède
© İmge Kitabevi Yayınları, 1997
Tüm hakları saklıdır.
ISBN 975-533-202-2
1. Baskı: Aralık 1997

Kapak Tasarımı
Elvan Özsezgin

Kapak Resmi
La Pentecôte
El Greco

Dizgi
Mesut Seven

Kapak Baskısı
Pelin Ofset 418 70 93

İç Baskı ve Cilt
Zirve Ofset 229 66 84

İmge Kitabevi
Yayıncılık Paz. San. ve Tic. Ltd. Şti.
Konur Sok. No: 3 Kızılay 06650 Ankara
Tel: (312) 419 46 10 - 419 46 11
Faks: (312) 425 65 32
İnternet: www.imge.com.tr
E-posta: imge@www.imge.com.tr

Maurice Barrès

El Greco ya da Toledo'nun Gizi

Çeviren: Kaya Özsezgin

İMGE kitabevi

El Greco: Rönesans Resminde Ayrıksı Bir Kişilik

*"La vida es sueño"**
Caldéron de la Barca

Yaşamı üzerine ayrıntılı bilgilerin azlığı bir yana, ölümünden sonra neredeyse tümüyle unutulmuşken, elinizde tuttuğunuz yazarın kitabı başta olmak üzere, aralarında Jean Cassou, Camille Mauclair, Raymond Escholier ve Paul Lafond gibi sanat tarihçilerinin de bulunduğu bir yazarlar kesiminin, 1910'lu yıllardan başlayarak konuya dikkat çeken yayınlarıyla, sanat gündeminde hak ettiği yeri bulan "El Greco –gerçek adıyla Domenikos Theotokopoulos–, sanatı ve kişiliği yönünden, sanat tarihinin kuşkusuz en "ayrıksı", en sıradışı isimlerinden biridir. Bu ayrıksılık, onun sanatındaki kökensel değerlerin karmaşıklığından, kendi dönemiyle tamı tamına çakışmayan kişiliksel üslûp özelliklerinden, yaşadığı coğrafyanın özel konumundan, Yahudi, Hıristiyan ve İslâm kültürlerinin iç içe geçtiği toplumsal ve doğal yapıdan kaynaklanıyor olsa bile, katolikliğin inanç temeli üzerinde biçimlenen görünümüyle ve kendine özgü ifade boyutuyla El Greco'nun sanatı, çok

* "Yaşam bir düştür", C. de la Barca (1600-1681)

erken olgunlaşmış bir modernizmin tekil örneklerinden biri olarak çıkar karşımıza.

Doğup büyüdüğü yörede (Girit-Kandiya) Athos papazlarından aldığı ilk resim bilgileri, kentli küçük bir burjuva ailesinden gelen El Greco üzerindeki etkisini, bir bakıma hep sürdürmüştü. Daha 1566'da, bu yörede adı ressam olarak geçtiğine göre, çok genç yaşlarda sanata ilgi duymuş olduğunu belirtiyor yaşamını konu alan kaynaklar. Babası Venedikliydi ve katolik bir aileden geliyordu. El Greco'nun Venedik'e gittiği tarih kesin olarak bilinmiyor. Ama orada kısa bir süre kaldığı ve bu süre içinde, Titien'in atelyesine yazılarak orada kısa bir süre öğrenim gördüğü kuşku götürmüyor. Giritli minyatür ressamı Giulio Clovio, Titien'in öğrencisi olan bu "genç candiote"yi, Roma'ya geldiğinde kardinal Alexandre Farnèse'e salık veriyor. Titien'in de, İspanya kralı II. Philip'e 1567'de gönderdiği bir mektupta, El Greco'dan "yetenekli genç öğrenci" diye söz ettiği biliniyor. 1572'de Roma'daki Saint-Luc Akademisi'nin kayıtlarında da, bu sanatçının adına rastlanıyor. Greco, bu dönemde, başta Toledo katedrali piskoposluk üyesi Pedro Chacon olmak üzere, İspanyol kökenli din adamlarıyla ilişkiler geliştiriyor.

Ortaçağın engizisyon dönemine özgü katı dinsel yaşantının sürdüğü İspanya ve Escorial'in büyülü atmosferi, El Greco'yu İspanyol kültürüne doğru hızla çekecek ve 1577 ilkbaharında geldiği bu gizemli kentte (Toledo) 37 yıl yaşayacak, bu kentte ölecektir.

Sanatçının İtalya dönemi, uzun süren ihmal yıllarından sonra, ancak son yarım yüzyıl içinde tarihçilerin ve ressamların ilgisini çekmeye başlamıştır. El Greco'nun Venedik'te yaptığı ilk resim, tempera tekniğinde gerçekleş-

tirdiği bir üçlü resim ("triptikon")'dir. Yunan ikon sanatının etkilerini yansıtan ilk dönem çalışmaları, aynı zamanda İtalyan maniyerist üslûbunun özelliklerini de yansıtır. Venedik'te ilişki kurduğu Bossano'dan ve Tintoretto'dan –ve kuşkusuz Titien'den– etkilenmiştir. İmzasını "Domenikos" olarak attığı ve Bizans sanatının etkilerine açık olduğu *Saint François stigmatisé,* kıvrıntılı ve gergin formlarıyla kişisel paletini yansıtan ilk önemli yapıtlarından biridir. Venedik okulunun izlerini de taşıyan bu resim, onu izleyen başka yapıtlarda giderek derinleşen Titien ve Tintoretto etkilerinin yoğunlaşmasına yol açar. *Guérison de l'aveugle-né* (Parma ve Dresden) ya da *Christ chassant les marchands du temple* (Washington) ile, espas anlayışı yönünden daha çok Tintoretto'ya yakınlaşmış görünür. Titien'e özgü parıltılı renkler de bu resimlerde ihmal edilmemiştir. Kalabalık figürlerin devinimlerini yansıtan ortamlarda, geri plandaki yapıların görünümü ve derinliğin canlı etkisi, ilk kez bu resimlerde kendini açığa vurur. Bu erken dönemin en dikkati çeken yapıtı ise Venedik'e özgü bir renk gamı içinde ele alınmış olan *Annonciation* (1575'e doğru, Prado Müzesi) adlı tablosudur.

El Greco'nun Roma dönemi, Venedik'teki çalışmalarının aksine, daha sınırlı etkiler taşır. Klasik antikitenin anıları, Michelangelo'nun ve maniyeristlerin sanatı, özellikle *Piéta* (Philadelphia Müzesi)'da ve New York'taki İspanya dostları derneğinin koleksiyonundaki yapıtlarda *(Hercule Farnèse* ve *Laocoon)* özümsenmiş değerler olarak kendini gösterir. *Jeune garçon allumant une chandelle* (1570'e doğru, Napoli Müzesi) adlı yapıtında, Titien'in *Nativité* (Floransa, Pitti) tablosundaki ışık kaynağından esinlendiğini açıkça ortaya koyan bir teknik geliştirir ve yüzyılın

sonundaki "luminist" araştırmalardan etkilenir.

İtalya'da geçirdiği yıllarda, çok sayıda yaptığı portre çalışmalarıyla, bu türün başarılı örneklerini de gerçekleştirir. Giulio Clovio portresi, bu açıdan tipik bir yapıttır. Ayrıca S. Domingo el Antiguo manastırı için yaptığı *Assomption* (1577, Chicago Sanat Ens.) bu zengin dönemin sürmekte olduğunu gösterir. Artık Greco'ya özgü değerler de yavaş yavaş kendini açığa vurmaya başlamıştır. Örneğin *La Trinité* (Prado), Michelangelo'dan kaynaklanan heykelsi formlarıyla, Greco'nun sanatında, bu özgülüğün de bir ifadesidir. Anlamlı, dramatik ve gizemli özellikler taşıyan *Resurréction* ile, artık yeni bir Greco karşısındayız. İsa'nın üzerindeki gömleğini çıkarmasını konu alan *Espolio* (1577-79, Toledo katedrali) ise, onun belki de özgün nitelik taşıyan ilk önemli yapıtıdır. Derinlemesine çizgilerin (rakursi) ustalıklı etkileri, İtalyan rönesansından kaynaklanan derslerin iyi aktarıldığının da işaretleridir. Ancak ikonografik formül, gene de Bizans kaynaklıdır. Burada renk yoğunluğu ve kırmızı etkisi, güçlü bir duygu oluşturmaya yöneliktir. İsa'nın ince uzun çehresi, keder yansıtan iri gözleri, gene Greco'ya özgü bir tipoloji karşısında bulunduğumuzun da belgesidir.

El Greco, aradığı ortamı, kasvetli bir atmosfer taşıyan Toledo'da bulacaktır. Sanatçının kişisel yapısı ve dinsel tutkusuyla, bu gizemli kent arasında yakın bir bağ bulunduğu kuşku götürmez. Nitekim Barrès de kitabında, Greco ile Toledo yaşamını ve doğasını özdeşleştirir, bu kentin karmaşık havasından Greco'nun yapıtlarına yansıyan gizemli ilişkilerin sırrını çözmeye çalışır.

Artık sarayın ve kralın buyruğunda çalışan bir ressamdır Greco. Sofuca ("dévotion") tabloları, İspanyol din-

darlığına özgü boyutlar içinde ele alınır: *Sainte Véronique* (Madrid), *Saint François recevant les stigmates* (Madrid) ya da *Christ en croix* bu tür yapıtlardandır. *La crucifixtion avec deux donateurs* (Louvre) ise, onun başyapıtı sayılan *Enterrement du comte d'Orgaz* (1586)'ın habercisidir. Yersel bir cenaze töreniyle göksel bir buluşmayı, kompozisyonun iki bölümü olarak birleştiren, birindeki dinginlikle, ötekindeki devinimselliği bir arada sunan bu sıkı ve görkemli tablo, askerlerden, hukukçulardan ve papazlardan oluşan Toledo sosyetesini toplu halde sunar. Greco'nun başka tablolarında da portre olarak gündeme gelen bu kişiler, Kastilyalı soyluların törensel ağırbaşlılıklarını hep ön plâna çekmeye çalışır. Aynı biçimde *Chevalier à la main sur la poitrine* (Prado), *Covarrubias* (Louvre) ve *Julian Romero de las Hozanas* (Prado), hep bu soylu İspanyolları karşımıza getirir. Kardinal Nino de Guevara'nın portresini konu alan resim (Metropolitan), gözalıcı renkleri, psikolojik gözlemle birleştiren anlatımı içinde, büyük engizitörün kimliğini belgeler.

Toledo'daki yaşamının büyük bir bölümünde El Greco, "Otuzlar" konsilinin buyrukları doğrultusunda yeni bir ikonografiye yönelecektir. Sanatçının ve onun yanında çalışan ressamların sık sık yineledikleri tarikat üyeleri, "passion" sahneleri ve Kutsal Aile gibi konular, bu dönemde ağırlık taşımaya başlar. *Christ portant la croix* (Prado ve Metropolitan), *Madeleine repentante* (Budapeşte), *Larmes de Saint Pierre* (Toledo, Tavera hastanesi) gibi yapıtlarda açık anlatımını bulan dinsel heyecanı ve tutkuyu derinleştirme eğilimi, renk gamının sıcaklığına ve fizik görüntüye bağlılık, bu dönemin başlıca göstergesel değerleridir.

1595 dolaylarında sanatçı, yavaş yavaş gerçeklikten uzaklaşır, iç dünyanın esrik güzelliğini tuallerine yansıtmaya başlar. Resimlerindeki insan bedenleri uzar, tensel ağırlığını yitirir, zaman zaman tablonun yüzeyini aydınlatan birer ışık yalazına dönüşür bu bedenler. Dikey çizgilerin vurgusu, daha da seçkinleşir. Bunu, özellikle Toledo'daki Saint-Joseph şapelinin dekorasyonunda (1599) görmek mümkündür. El Greco'nun bu dönem resimlerindeki biçimbozumunun ("distorsion"), Barrès'in kitabının sonunda da değinmiş olduğu gibi, sanatçıdaki görme bozukluğundan (astigmatizm) kaynaklandığı yolundaki yorumlar, özellikle son yıllarda yandaş bulmuştur. Greco, bu dönem resimlerinde (*Adoration des bergers,* Prado) eski konularına da döner zaman zaman. Soğuk renk tonları, soluk ışık etkileri, uçuşan bedenler ve zayıf çehreler, Toledo yakınlarındaki Charité hastanesi için yaptığı beş tualde (1603-1605) izlenebilir. *Saint Ildofense écrivant* ve *Vierge de miséracorde,* Ortaçağ'a özgü sanat ikonografisinin, esrik (extatique) bir dünya görüşüne uygulandığı kompozisyonlar olarak dikkat çekerler. Bu yapıtlarda, daha incelmiş biçimlere, şiirsel bir anlatım kazandırılmıştır. Tonlar, oldukça abartılı bir görüşle yansıtılmıştır. Toledo katedralindeki *Saint Dominique en prière*'de figür, kasvetli bir peysaj içinde yalıtılmış olarak görünür. Greco'nun en dokunaklı yapıtlarından biridir bu resim.

Oğlu Jorge Manuel'in yerini almaya başladığı atelyesinde, Greco'nun son yılları, düşlerine ve esin kaynaklarına, İspanyollara özgü bir sofuluk duygusu içinde yeniden yöneldiği konuları işlemekle geçer: Bir dizi havari resimleri ve aziz figürleri... Sıkıntılı bir anatomi, benimsenmiş bir biçimbozma, iyice uzatılmış figürler, geniş renk

tuşları, giysi kıvrımları ve göz kamaştırıcı renkler, bu resimlere kimlik kazandıran başlıca değerlerdir. Taşkınlık, bu resimlerde, ulaşabildiği en son aşamaya varmıştır. Toledo'daki Greco Müzesi'nde yer alan ünlü peysajı *Vue de Tolède*, küçük kübik-hacimsel formlarıyla, üçyüz yıllık bir aradan sonra Cézanne'ın resimlerinde görebileceğimiz kübist anlayışının ilk belirtilerini taşıyor gibidir. Son yapıtı ise, sanatçının ölümünden kısa bir süre öncesinin tarihini taşır: *Baptême du Christ*. Tamamlanmadan kalmış olan bu resim, Toledo Tavera hastanesi için yapılmıştı.

Sanatsal kariyeri boyunca El Greco, yararlandığı kaynakları, kendi kişiliği içinde eritmesini bilmiş ve her yapıtında kendisi olarak görünmesini başarmış bir sanatçı görüntüsü yansıtır. Girit ve Bizans geleneğinden Toledo'nun yerel atmosferine uzanan, oldukça karmaşık, ilginç ve merak çekici bir görüntüdür bu.

İspanya'da düzenlenen "98 Kuşağı" sergisiyle ve ilk basımı 1910'da yapılan Maurice Barrès'nin "Greco ou le Secret de Tolède" isimli kitabıyla ilgileri üzerine çeken ve hakkındaki araştırmaların genişlemesine yol açan El Greco, bugüne kadar içine kapanık ("solitaire"), sıra-dışı ("extravagant") ve üstün yetenekli ("génial") bir sanatçı olarak tanımlanagelmiştir. Çağdaş eleştirmenler, ondaki piktüral büyünün bileşenlerini, kendi döneminin maniyerist sanatçılarında tanık olduğumuz, ancak en seçkin temsilcisine Greco'nun kişiliğinde rastladığımız yönüyle, oranların klasik ölçüler dışına taşırılması olarak görmüş ve bu derin özgünlüğü, daha çok da Toledo ikliminin ayrıcalıklı yapısına bağlamışlardır. Gerçekten de İspanyol yaşamı ve kültürü, içinde taşıdığı zengin mozaikle, ona geniş bir ikonografik repertuar sunmuştur. Portre ve peysajlar da,

bu ikonografiyi, bir tarafından besleyip olgunlaştırılmıştır.

Ancak, onun izinden gidenleri bulmak zordur gene de. Öğrencileri arasında en başarılı olan Luis Tristan da, hocasının atelyesinden ayrıldıktan sonra, Caravaggio'ya özgü bir "ténebrisme"e yönelmekle, Greco'nun yolundan sapmıştır.

Daha 1500'lü yılların başında, Jacopo Pontormo'nun, Rönesans'ın yerleşik değerlerine karşı bir tutum izlediği ve ölçülülüğe aykırı resimler yaptığı için Vasari tarafından eleştirildiği göz önüne alınırsa, El Greco'nun içsel bir fırtınayı yansıtan resimlerinin aykırılığı daha iyi anlaşılabilir. Çizgiler ve renkler arasındaki doğal oranları, yani "eurytmie"yi bozmayı göze alan El Greco, ancak bu yöntemle XVII. yüzyıl sanatında devrimci bir kişilik oluşturabilmişti. Azize Therèse, "doğada görebileceğimiz her şeyden daha parlak, daha aydınlık" şeyler gördüğünden söz etmişti. Hiçbir ressamın yapamayacağına inandığı bu şeyler, El Greco'nun resimlerinde iç dünyanın dışavurulmuş yalazlarına dönüşmüş biçimleriyle, bize kendilerini kabul ettirirler.

Kaya Özsezgin
Ankara, 1997

KONT ROBERT DE MONTESQUIOU'ya,

Ozana,
Onca eşsiz figür ve nesnenin bulucusuna,
Greco'yu birkaç günde keşfedip savunmanları
arasına girecek olan kişinin kendisine.

Hayranının ve yakınının dostça saygısıyla.

Maurice Barrès

Basımcının Notu

Barrès'in ölümünden bu yana, Greco'nun yapıtlarının büyük bir bölümü, sahipleriyle birlikte yer değiştirmiş olanların dışında, şimdi başka mekânlarda bulunuyorlar. Daha önce "Collège des demoiselles nobles"da görmeye alışık olduğumuz *Saint-François d'Assise,* şimdi Prado Müzesi'nde yer almaktadır. Sanatçının kendine özgü çizgilerini yansıtan *Portrait de l'homme,* başka birçok tabloyla birlikte İspanya'dan, Birleşik Amerika'daki koleksiyonlara geçmiş bulunmaktadır.

O nedenle, eleştirel olmanın dışında yeni bir katkı getirmeyeceğine inandığımız birtakım eklerle, metinde yer alan yapıtlara ilişkin bölümü ağırlaştırmayı gereksiz gördük: Okur, kitabın sonunda, Greco'nun yapıtlarıyla ilgili topografik bir döküm bulacaktır. Bu döküm, Barrès'nin gezip gördüğü bugünkü Toledo'daki önemli yerler hakkında da, okurun bilgi edinmesine olanak verecektir.

Birinci Bölüm

Greco'nun Yapıtıyla İlk Karşılaşmam

Greco'nun resimleriyle ilk kez ne zaman karşı karşıya geldiğimi düşününce, buna, Toledo sokaklarında geçirdiğim ilk gecenin anıları karışıyor. O gece yemekten sonra, gideceğim yeri saptamaksızın kendimi sokağa atmış, yıldızsız bir gecenin karanlığında seçilmeyen yüksek duvarlar boyunca dar yolu izeyerek yürüyordum. Geniş manastırlar, görkemli saraylar, demir parmaklıklar ve kötü yazgılarının, taşıdıkları grurları örtmediği görkemli armaları bir bir izliyordum. Gecenin karanlığı, onların çevresinde bir düş kadar güzel olan bütün geçmiş yaşamlarını, gözümün önünde yeniden canlandırıyordu. Flamanlardan, yahudilerden, katoliklerden, İspanya müslümanlarından oluşan ve şimdi artık anılarda yaşayan koca bir halk, sanki her kapı aralığında beni bekliyor gibiydi. Artık bu akşamdan başlayarak, bütün bu insanlar, yoksul bir dünyada sığınak arayan umarsız kişiler olarak bana sığınacaklardı. Sanki yirmi yıldır, yabancı bir kanla onları ayakta tutan bendim. Yüksünmüyordum bundan, karşılıklı olarak birbirimizden alıp vereceğimiz şeyler vardı çünkü.

Hangi sessizlik egemendi bu akşam Toledo'nun bu inişli-çıkışlı, karanlık, dar sokaklarında... Büyük duvarların dibinde ağustosböcekleri ötüp durmaktaydı, daha yukarılarda ise yarasalar volta atıp duruyorlardı. Saat onbirbuçuğa doğru, bu karmaşa ile arasında ilişki kurmaya çalıştığım bir müzik sesi çalınıyor kulağıma. Kendimi ansızın, daha geniş bir sokakta, açık havada düzenlenen bir dans partisinin içinde buluyorum.

Loş bir ışık altında, herkes vals yapıyordu. Her yaştan Toledolunun yaptığı bir halk dansıydı bu. Erkeklerin kucakladığı küçük kızlar, müziğin uyumlu sesiyle dönüp duruyorlardı. İlgimizin yeni yeni uyanmaya başladığı bir ülkede hep böyle olur: Birden, anılarım ilginç bir yay çiziyor ve henüz bütün İspanya'ya yabancılığını atamamış olan gözlerimde Goya'nın, Valesquez'in, Cervantes'in ve Calderon'un kahramanları canlanıveriyor. Neler gördüğümü tam kestirebilmiş değildim gene de. Önümdeki nefesli sazlar ve bu kaba gürül[illegible], resimlerden tanıdığım dekorla çok kötü bir uyumsuzluk yaratmaktaydı.

Birden kesildi müzik sesleri, dans edenler, gırtlaklarından çıkan uzun çığlıklar attılar, ışıklar söndürüldü ve bu arkadaş kalabalığı hızla dar yollara dağılıp gözden kayboluverdiler. İşte o anda, gecenin içinden bir şarkı yükseliverdi: Duyguyla sarmalanmış, dokunaklı dört dizeden oluşan ve kalpten taşan bir yalnızlık şarkısıydı bu.

Ertesi gün Santo Tomé kilisesinde, Greco'nun ünlü tablosu, Kont Orgaz'ın gömülme sahnesini konu alan yapıtını izlerken, o şarkıdan yansıyanların, tablodaki kederli ve gergin yüzlerle bütünleştiğini duyumsar gibi oldum.

Tage'ın sarımtırak dalgasının sardığı derin ve dar koyağının üzerinde, yanık tuğlalardan oluşan, üzeri sırlı sü-

"Kont Orgaz'ın toprağa verilmesi"
4.80X3.60, Toledo, Santo Tomé kilisesi

tunlar ve Arap mimarisine özgü bir dizi kemerle süslü Santo Tomé kilisesi,yüksek kulesiyle beliriyor. Bu yapı, Toledo'nun temelleri içine gizlenmiş müslüman ruhunu bize anımsatan, kiliseye dönüşmüş camilerden biridir. Ya-

"Dirilme",
2.10X1.28, Toledo, Santo Domingo el Antiguo

"Saint Jean Baptiste",
2.12X0.78, Toledo, Santo Domingo el Antiguo

rı yıkık ve oldukça basit görünümlü yapı, hem Arap hem de Katolik dünyasının duygularını yansıtan Kont Orgaz'ın gömülmesi adlı bu başyapıta, gene de iyi bir koruyuculuk görevi üstlenmekte. Söz konusu tablo, bugün de Greco'nun seçtiği yerde, tabloyu çevreleyen sağdaki iki sütun arasında, hafifçe geriye çekilmiş gibi görünen duvar üzerinde duruyor. (Doğrusu bu alçı beyazlığının ortasında, değerinden birşeyler yitirmiyor değil). Kompozisyon iki bölümden oluşmakta: Altta soylu Orgaz'ın toprağa konulması, üstte ise göksel sorgulanmaya kabulü konu alınıyor.

Birinci planda zengin giysiler içinde Aziz Augustin ve Etienne, Flamanlara özgü zırhlarına bürünmüş soylu Orgaz'ın cansız bedenini kaldırmak için eğiliyorlar. Onların arkasında, tümü siyah giysilerle ayakta sıralanmış olan otuz kadar Katolik papazı ve keşiş, tualin bir ucundan ötekine, bir friz oluşturacak biçimde sıralanıyorlar. Törensel ve acılı atmosfer, ölülere yapılan bu güzel hizmetin gerilimli havasını bir parça da olsa yumuşatıyor. Tablo, daha ilk bakışta, bizi kavrayıp ciddi bir olay karşısında bulunduğumuz izlenimini güçlendiriyor. İşte en onurlu moral anlatımıyla yaşamdan alınan ve Toledo halkının seçkinlerini bir araya getiren bir sahne gözlerimizin önünde yer almaktadır. Gerçek bir sıkıntı ve terkediş değil, kederli ve özençli bir fantezi yaratmaya yetenekli, bedenleri gibi ruhları da katılaşmış ciddi insanlardır bunlar. Onların, kalıtsal görünümleri içinde, biraz dikbaşlı ve Voltaire'in deyimiyle ışığa kapalı kişiler olduklarını düşünüyorum ben. Gözleri önünde oluşan mucizevi sahne şaşırtmıyor onları. Aynı anda Kont Orgaz'ın ruhunun, göksel sorgulamaya kabul edildiğini bildikleri halde, bu iki azizin ziya-

retine tanık olmak, nasıl oluyor da şaşırtmıyor onları?

Karşımızda tanrısal bir oturum var: Tablonun gökyüzü bölümünü kaplıyor bu oturum. Soylu Orgaz, İsa'nın, Meryem'in ve ermişler çemberinin önünde çırılçıplaktır. Bu sahne, alttaki gerçek olayla tam bir karşıtlık yaratmaktadır. Etki gücü en aza indirgenmiş kurşuni-mor tonlar, olağanüstü biçimde uzatılmış, inceltilmiş ve kasıtlı olarak beden biçimleri, bizi huzursuz yapan, çeken, kızdıran hayalete özgü bir görünüm veriyor onlara.

Her türden kuralcılığın ötesinde, uyumsuz, olağanüstü bir yetenek şu Greco... Bu yirmi dört Toledoluyu, onlardan birinin terekesi üzerine bir "requiem" oluşturarak, şimdi bizi düşlerin ve embriyonların cennetine taşıyan ve bize bu gizli dünyayı açan kişi, ola ki bir gerçekçi ressamdır. O halde yaşamı hangi açıdan görmektedir bu gerçekçi ressam? Ve ilk bakışta bütünlüğü gözümüzden kaçan bu yapıt, tam tamına neyi iletmek istemektedir bize?

Tablonun altında, siyah bir tablet üzerinde, altın yaldızlı büyük harflerle şu yazı yer alıyor:

Ey yolcu, işin acele de olsa, bir an dur, özlü biçimde dile getirilen kentimizin bu eski öyküsüne kulak ver. Orgaz kasabasının senyörü, Kastilya'nın büyük noteri Toledolu Don Gonzola Ruiz, dindarlığının bize bıraktığı başka belgeler arasında, öldükten sonra gömülmesini istediği Aziz Thomas'ın bu kilisesine yardımda bulundu, buranın onarımı için elinden geleni esirgemedi, büyük altın ve gümüş hazinelerini bu yolda harcadı. Katolik papazları, onu kefenlerken, bir mucize belirdi: Aziz Etienne ve Augustin gökten indiler,temiz elleriyle onu buraya gömdüler. Azizleri bu işi yapmaya iten nedenleri an-

latmak uzun süreceğinden, eğer istersen, yakın bir yerde bulunan Augustin manastırına git, oranın din adamlarına sor, onu sana anlatacaklardır. Kont Orgaz, miladi 1312'de öldü. Gökyüzü sakinlerinin minnet duygularına sen yabancı değilsin. Şimdi dinle, ölümlülerin vefasızlıklarını. Ledit Gonzola, vasiyetinde iki koyun, on altı tavuk, iki tulum şarap, iki yük odun, sekiz yüz akçe eski İspanyol parası ve bu kilisenin papazıyla ruhani mensuplarının, Orgaz sakinlerinden yılda bir kez toplamakla görevli oldukları her şeyi bıraktı. Ancak bunlar, zamanla bu yükümlülüğün yürürlükten kalkacağını sandıkları için, son zamanlarda görevlerini yerine getirmediler. Valladolid şansölyesi, Madritli André Nunez ve Pierre Ruiz Duron'un etkili savunmaları sonucunda, borçlarını onlara ödetmeyi başardılar.

Bu açıklamadan da anlaşılacağı gibi, Greco'nun yapıtı, Orgaz halkına karşı Santo Tomé papazı tarafından kazanılmış davanın anısı nedeniyle oluşturulmuş. Tablo, onlara şöyle sesleniyor gibidir: "Nankörler... İki buçuk yüzyıldan bu yana, Aziz Etienne ve Augustin bundan ötürü derhal ödüllendirilen bir Hıristiyan sofusunun, Santo Tomé papazının yazgısını zenginleştirmektedirler. Onun, azizler tarafından onanmış olan o yüksek kişiliğini kavrayabilmek için, yaşınız henüz yeterli değil. Kendinize gelin... Zira o, İsa ve Meryem'le birlikte, size gök katında yol açmaktadır..."

İşte apaçık olan şey... Bu gizemli sayfanın altından çıkan bir kodamanın öyküsü, bir hileli davanın parçasıdır burada gördüğünüz şey. Bilinen bir temayı dönüştüren ve onu yeni bir bakışla ele alan sanatçının ruhundaki güç-

"İsa",
0.78X0.55, Toledo, Santo Domingo el Antiguo

tür burada söz konusu olan. Kuşkulu bir mucizenin karmaşık hale soktuğu herkesçe bilinen bu tartışma, çok çabuk unutulup gidebilir, zamanla sessizliğe gömülebilirdi. Ama Greco, ansızın çıkıyor ortaya, oldukça sığ ve yöresel

nitelikli bu konuyu, İspanyol halkına özgü bir duyum gücüyle sonsuzluk düzeyine yükseltiveriyor. Bu incelikten uzak davacıların ortamından, basit bir anekdottan sonsuzluğa yönelmek için böyle bir şanatçının yüreğine gerek vardı. Mucizeyi bize nakleden papaz Nunez'in ağzından, şöyle soruyoruz: "İnançlı biri misiniz?" Ama konuşan kişi Greco olduğundan, o bizi kuşkuculuğun son bulduğu bir aşamaya götürmektedir.

Soğuk renklerin karşıt bir yakıcılığa dönüşmesi gibi, yanyana dizilmiş bu tekdüze figürlerin ağırbaşlı görüntüsü de, düşlerimizi, düşlem gücümüzü hemen harekete geçirir. Benzerine az rastlanacak diri bir yaşamı yansıtan bu alışılmamış kompozisyon önünde, Toledo'ya geldiğim önceki gece, koyu karanlık içinde duyduğum ve şimdi kulaklarımdan silinip giden o sıradan Arap şarkısını, birdenbire neden anımsadım? Ne kadar oldu bilmiyorum, Santo Tomé'deki bu ilk gün, bu tür gizemsel çağrılardan hoşlanmıştım, bana kilisenin yapılarını açan küçük kayyumların adımlarını izlemekten ürküntüyle çekinmiştim. Onlarsa, eğik mumların ışığını tual üzerinde gezdirirken, resmin beğenilmeyeceği kaygısıyla, kompozisyonun üst bölümünü göstermekle yetiniyorlardı. Ellerinde uzun çubuklarıyla İsa'nın, Meryem'in ve çıplak Kont Orgaz'ın göründüğü görkemli sahneyi işaret eden ve kendilerinden emin bir davırla "*demente**, bir deliydi o..." diye yineleyen bu ayin yeri sıçanlarını görmeye değerdi doğrusu.

Greco'nun deliliği... Ressamın başka tualleri açısından haklı görülebilecek bu derece karşıt bir yorum, burada sanatçının kişiliğinden kaynaklanan ağırlık ve yüceliği

* Saçma, tuhaf, anlamsız. (ç.n.)

karalamayı amaçlamaktadır. Uzmanların pek çoğu, Greco'nun üstün bir yetenekle dolu olduğu görüşü üzerinde birleşiyorlar. Ancak usa dayanan bir yetenek değildi onunki. Benim açımdansa, ilk yaklaşım, tekil ve güçlü bir ruh karşısında bulunduğum izlenimini pekiştiriyor. Bu sanatçının, ilk bakışta bir kuşku uyandırmasını anlamak da o kadar zor değil, ama ona ilgiyle yaklaşmak, akla daha yakın bence. Bu ilginç İspanyol sanatçıyı yakından incelemeye, yaşamının ayrıntılarına inmeye, kiliselerin karanlığı içinde kaybolan bir dizi yapıtını izlemekte kararlıyım artık.

İkinci Bölüm

Greco'nun Yaşamı

Konunun uzmanları, Greco'nun 1545-1550 yılları arasında, Girit'te doğmuş olduğunda birleşiyorlar. Ancak doğduğu yöre, ailesi ve ilk çalışmaları üzerine hiçbir bilgi aktarmıyorlar. Öyle görünüyor ki, o zaman varlıklı ve saygın ataları, Venedik'e bağlı adalardan gelen gençler grubuna dahildi Greco da. San Giorgio kilisesi çevresinde toplanan bu Grek'ler, dört bin kişiyi aşkın bir topluluk oluşturuyorlardı. Camcılardan, minyatür ressamlarından, süsleme sanatçılarından oluşan bu grup, Bizans geleneğine bağlıydı. Siyah ve beyaz renklerin başat değerler olarak yer aldığı Greco'nun paleti, Athos dağındaki ünlü Bizans elyazmasında da görüleceği gibi, eski Bizans sanatçılarının yapıtlarıyla yakın bir benzerlik gösterir.

Bu gizemli sanatçı hakkında ilk bilgilerimiz, kendisi de yabansı bir kişi olan Dalmaçyalı Giulio Clovio'nun kardinal Alexandre Farnèse'den, Roma'daki sarayında "Titien'in öğrencisi genç ve yetenekli bir ressam olan bu Candiote'a" yer vermesi için istekte bulunduğuna ilişkindir.

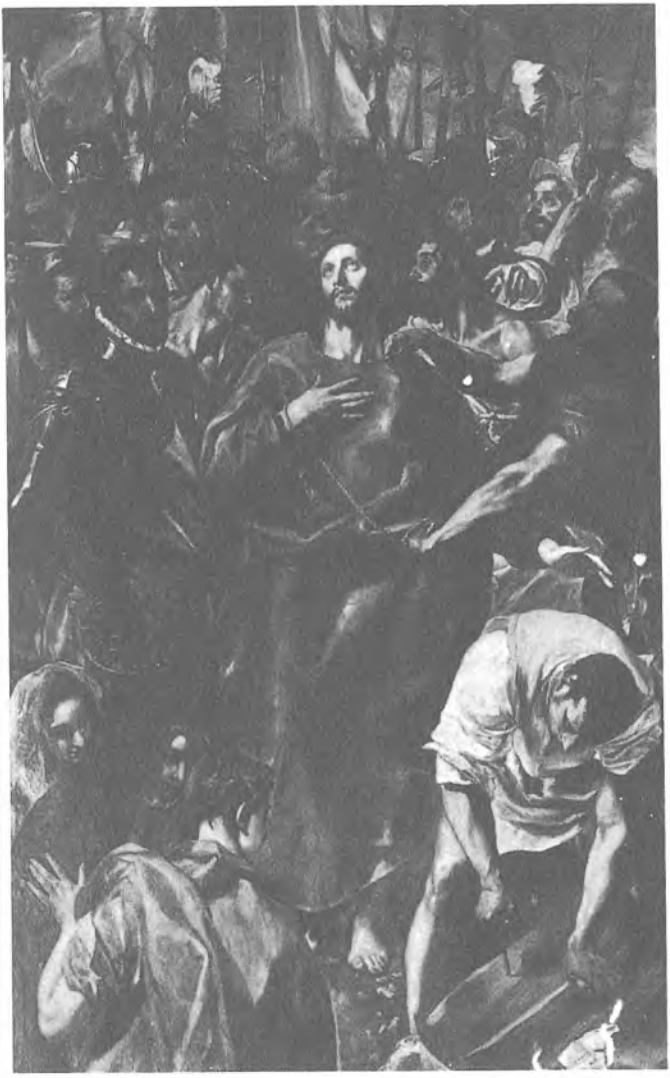
Farnèse sarayında Greco, çok olumlu bir çalışma düzeni kurar. Bu dönem resimleri Napoli ve Parma müzelerinde, Escurial'de Beruete koleksiyonunda ve nihayet Londra'da görülebilir. Titien ve Tintoret'ten, Palma ve bütün Venedik sanatçılarından etkiler taşır bu dönem resimleri. Gene de sanatçıların çoğu, bu dönemde Roma'da çalışmayı yeğliyorlardı. Gelgelelim Greco, zengin İspanya'nın çağrılarına ilgisiz kalmayacak ve 1575'e doğru Kastilya'ya geçerek, en olgun yapıtlarını vereceği Toledo'ya yerleşecektir.

Dahası, orada modeller bulacak ve kendi doğasıyla bütünleşen bir duyum tarzına yönelecektir.

Kral II. Philippe, bu dönemde hükûmet merkezini Madrid'e, Escurial sarayına taşımıştı. Ancak daha onurlu ve özverili Toledo imparatorluğu, sert yamacı üzerinde, Roma yıkıntılarının, Vizigot bazilikalarının, Arap camilerinin, kilise ve saray yapılarının ortasında, İspanyol ruhunun soluk alıp verdiği bir yerdi.

Toledo kentinin katedrali, bir yığın sanat objesiyle doludur, ne var ki gerçek yapısıyla uyuşacak tablolardan yoksundur. Kendi ressamını beklemektedir. Greco, kente yerleştiğinde, piskoposlar ona hemen ayin eşyasının bulunduğu yerde, her zaman hayranlıkla izlenecek olan *Partage de la tunique du Christ* adlı kompozisyonu sipariş edeceklerdir.

Gözkamaştırıcı, eksiksiz ve görkemli anlatımıyla, İsa'nın hüzünlü onuru çevresinde herkesi toplayan bir yapıttır bu. Kırmızı giysi taşıyan Tanrı'nın oğlu, sağındaki arduvaz zırhlara bürünmüş bir soylu kişi tarafından tutulmaktadır. Bu yağız ve gururlu kişi, bütün kompozisyonun içerdiği anlamı, tek başına dışa yansıtıyor gibidir.

"İsa'nın giysisinin bölüşülmesi",
2.85X1.73 , Katedral

Olayların dışındadır, kendisinin de katılacağı olası gelişmeler karşısında hazırlıklıdır. İsa'nın arkasında, onun tanığıdır. Resmin arka plânında yer alan yoğun mızrak ve sorguçlar, şövalyenin üstünde taşıdığı zırhla ilintilidir. Ayrıca bu kalabalık, tablonun ön planında egemen olan saygın görünüşe gölge düşürmez.

İtalyan sanatının etkileri, Greco'nun Toledo'daki ilk çalışmaları gibi, aynı dönemdeki Santo Domingo ve Antiguo'daki tabloları için de geçerlidir. Aranan özgünlüğün sonsuz tarihi biçimlenir bu resimlerde.* Anlaşılması kolay olmayan bir dizi yapıtın ardından, Balzac, gerçek bir başyapıt olduğu kuşku götürmeyen, ancak henüz Walter Scott'un etkisini aşamamış olan *Chouans***'da, modern yaşamın keşfedileceği bir günün geleceğini, kararlı biçimde vurgulamıştı. Böylece Greco, Kastilyalı seçkinlerin portrelerini içeren yapıtlarında, Balzac'ın bu yorumunu çok önceden haklı çıkarmış oluyordu. Onun, II. Philippe için, 1580-1584 yılları arasında gerçekleştirdiği *Le martyre de Saint Maurice et de ses compagnons* adlı yapıtı, söz konusu yenilikçi yönün, ancak şimdi anlaşılacağını kanıtlar: Ruhsal kasılmaların insan bedenlerine yansıdığı gerçekçi bir anlatımla ilgilidir bu yenilik.

Greco'nun sanatına özgü anlayış, dokunaklı-törebilimsel bir içeriğe doğru sanatı yönlendirmek isteyen bir kralın gelenekleriyle de uyuşmaktaydı. Titien'den Séville okuluna doğru bir gelişmedir bu aynı zamanda. Gene de *Martyre de Saint Maurice,* kral II. Philippe'i yeterince memnun etmez. O nedenle de, söz konusu tabloyu, kilisenin sunağına koymaktan yana görünmez; bunun için,

* Kitabın sonundaki notlara bakınız.

** Fransa'da I. Cumhuriyet döneminde ayaklanan kralcılara verilen ad. (ç.n.)

Floransalı Romulo Cincinnato'nun kral adına yaptığı orta düzeyde bir kompozisyonu yeğler, fazla bir "itiraz"la da karşılaşmaz bu yeğleme. İki rakip yapıt, Escurial'de San Lorenzo manastırında, bundan böyle hep bir arada görülecektir. İtalyan ressamın yapıtı, Aziz Martyr'ler sunağının üzerinde, Greco'nunki ise papaz ve rahipler salonundadır. Ziyaretçi, doğal olarak burada kralın itiraz nedenini merak edecektir. Tanrıya adak olarak sunulmak üzere, Romalı imparator tarafından toplanan hıristiyan askerlerin ünlü öyküsünü konu almaktaydı Greco. Bu askerlerin, buyruğa boyun eğmek ya da karşı koymak gibi bir niyetleri yoktu, şehitlik mertebesine ulaşmak istiyorlardı yalnızca. Onların ölümü kabullerinde, onurlu bir yan görmez Greco; binlerce samimi hıristiyan, onlarla aynı düzeyde düşünülüyordu. Ancak onların şefi Maurice, bu konuyu içeren söylevinde, buyruğundaki bütün askerleri kutsamaktan geri kalmadığı için, resminde Maurice'i ululaştırmaktan yana görünür. O nedenle de, askerleri en güzel ortamlarda gösterir, Aziz Maurice ve arkadaşlarını öne çıkarır, sonra geri çeker. Aziz, beyin takımını ve meleklerin muhafızlarını, müzisyenleri ve şarkıcıları izler. Onları yatıştıracak olanlar çekip gitmişlerdir. Celladın kestiği başları, bir kişi teker teker toplamaktadır.

Kral II. Philippe'in ciddi düşüncelere açık bir insan olduğu bilinir. Escurial'in büyük salonlarını, bu amaçla, büyük kalabalıkların katıldığı törenlere ayırıyordu. Çok entelektüel düzeydeki bir tablonun bu olağanüstü görüntüsü, beklenmedik bir etki uyandırmaktaydı.

Greco, amacına uygun bir girişimle, bu yarı başarının hemen arkasından, ünlü yapıtı *Enterrement du Comte d'Orgaz* ile, daha yetkin bir noktaya yöneliyordu.

"Saint Jean",
2.12X0.78, Toledo, Santo Domingo el Antiguo

İşte, herkesin çok iyi tanıdığı bir başyapıtın üretildiği aşamaya gelmiş bulunuyoruz. Bir tür görkem işaretidir bu tablo. Yapıtın ortaya çıktığı 1584 tarihi, Greco'ya büyük bir saygınlık kazandıracaktır. O tarihten sonra sanatçı,

"Saint Ildefonse",
2.22X1.05 , El Escorial, Real Monasterio

manastır ve kiliseler için *Sainte Madeleine, François d'Assise* ve *Véronique tenant la toile* gibi kompozisyonlarını oluşturdu, Kastilya sosyetesinden seçkin kişilerin portrelerini çizdi ve böylece de gizemsel resmin büyük şiirini

ortaya çıkarmayı başardı.

Otuz yıldan fazla bir süre içinde, Toledo kentinde, Greco'nun kişiliğinde, tek bir sanatla bağımlı kalmayan Rönesans İtalyasının çok ünlü sanatçıları gibi bir sanatçı olma düzeyine eren bir kişi çıkmış oldu böylece. Heykel yapıyor, mimarlıkla ilgileniyor, yazıyordu. Bütün bu farklı alanlardan hangisine yerleştirmek gerekir Greco'yu? Doğaldır ki, yeteneklerini iyi kullanan biri, zamanla heykeltraşlık, mimarlık ve yazarlık mesleklerine de yönelmek gereğini duyacaktır.

Greco'nun resim sanatı üzerine görüşlerini kaleme aldığı elyazmaları bugün nerededir? Büyük ustaya fazla yakınlık duymayan Pacheco, Greco'nun bu notlarına, büyük bir sanat düşünürünün görüşleri açısından yaklaşır. Belki de rahiplere ait bir kitaplığın gizli bir köşesinde, bu elyazmalarına bir gün rastlanacaktır.

İnce formlardan oluşan heykelleri, kimi yerde aşırıya kaçan bir incelik içinde, içe dönük bir tutkunun varlığına tanıklık ediyorlardı. Onun bu tür yapıtlarında, kişisel bir anlatım yolunu araştırarak, bir çeşit kaçınılmaz güzellik kavramına ulaştığı söylenmiştir. 18. yüzyılın sonunda, İllescas Fransisken kilisesinde –toplum dışına itilmişlerin serüvenlerini anlatan romanlarda büyük bir yer tutan, (Madrid-Toledo yolu üzerinde küçük bir kenttir İllescas) bu heykellerin en önemlileri, bugün de yer almaktadır: Manastırın kurucuları, Gédéon de Hinojosa ve karısı Dona Catalina Velasco'nun mezarlarını süslemektedir bu heykeller. Alınlık ve yarımayaklarla süslü beyaz mermerden iki niş içerisinde, bu iki bağışçının heykelleri, diz çökmüş, tanrıya dua eder biçimde gösterilmişti. Heykellerin iki yanında, ağlayan kadın figürleri yer almaktaydı.

Ortaçağ boyunca sık görülen, ancak İtalyan Rönesans mezarlarında fazla tanık olmadığımız ölüm acısı ve keder egemendir söz konusu heykellerde. O dönemde çokça yapıldığı gibi, Greco, mezarlık dekoruna kendi ruhundan bir şeyler katmayı başarmıştı. Ancak bu mezarlardan bugüne, hiçbir şey kalmamıştır. Caritad kilisesindeki büyük mihrap arkalığını süsleyen iki havari figürüne dayanarak, bu konuda bir yargıya varabilir miyiz? İtalyan sanatına özgü incelik ve canlılık, bu figürler için de geçerlidir, ama gene de acılı ve dışavurumsal bir yaşamın izlerini seçmek zor değildir burada. Afuera hastanesine bağlı kilisenin mihrap arkalığını süsleyen heykellere bakarak, bu konuda bir sonuca varabilir miyiz? Bu heykellerin birkaçı, Greco'nun elinden çıkmış olmalıdır. Ama hangileri?

Heykelin yanında mimarlığa daha az ilgi duyduğu da söylenemez. Toledo'daki San Vincente kilisesinde ve Afuera hastanesindeki mihrap arkalığını süsleyen yapıtlarda, bu gerçek gözlemlenebilir. Ancak bana öyle geliyor ki, bugüne kadar hep ona ait olduğu öne sürülmüş olan Toledo belediye binası, 16. yüzyılın sonunda İtalya'da çok yayınlaşan ve onur simgesi haline gelen Yunan-Roma stiline daha yakındır.

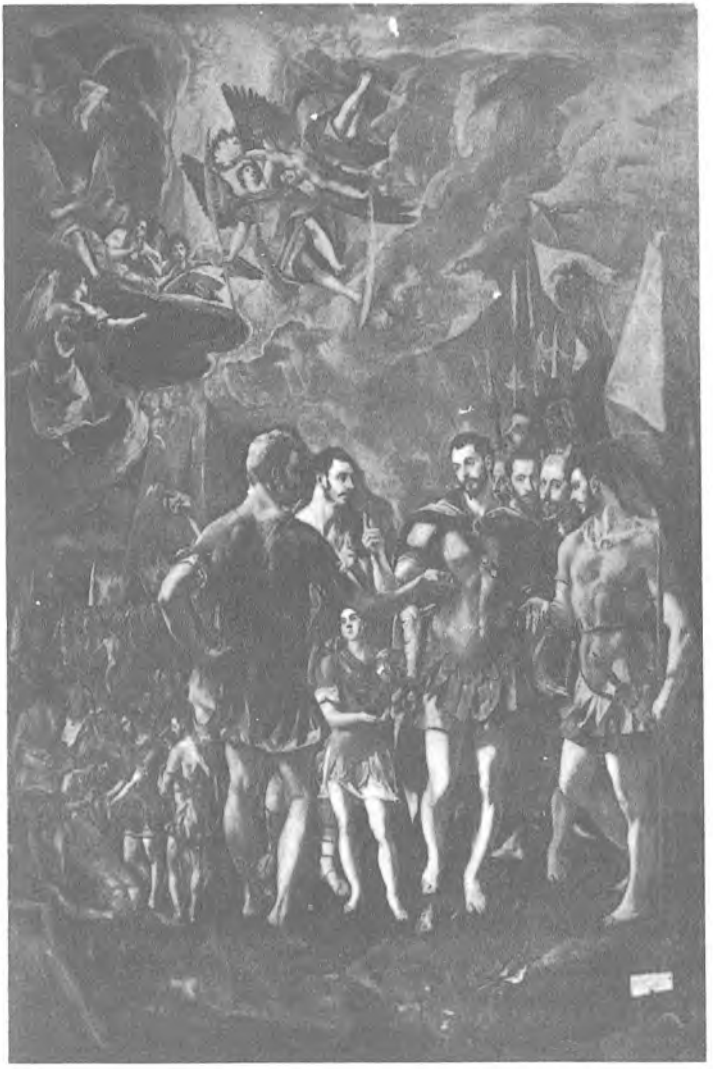
Greco'ya mal etmekte zorlandığımız, ancak Greco'nun tamamladığını sandığım bu tür farklı çalışmalarda ruhunu yansıtma olanağı bulamadığı, buralarda doğru, uzmanca, dengeli, duyumsuz bir yöntem arayışının söz konusu olduğu görülür. Duyarlıkla dolu olduğu günlerinin dışında, herhangi bir etki arayışına girme gereği duymayan bir usta çıkar karşımıza bu tür yapıtlarda.

Bu olağandışı sanatçıda, sanatındaki gizem nedeniyle, çözümü güç bir kişiliğin ikili yansıması vardır. Yapıtı

"Saint Augustin",
1.40X0.56, Toledo, Santa Cruz Müzesi

ve yaşamı karanlıklarla dolu sanatçılar sınıfındandır Greco. Ancak 1908 gibi geç bir tarihte, bir İspanyol uzman, Manuel B. Cossio, onun üzerine aydınlatıcı bilgiler edinmemizi sağlar. İyi-kötü bir sonuca varmamız için, bu kay-

"Saint Maurice'in Şehadeti",
4.48X3.01 , El Escorial, Real Monesterio

naktan yola çıkalım isterseniz.

Her şeyden önce, kimdir Greco? *Les marchands du temple*'a bakarak, onu, Michel-Ange'ın, Titien'in ya da Clovio'nun yanına koyabilir miyiz? Toledo katedralindeki *Partage de la tunique*'e ya da Prado'daki *Sainte famille*'nin aziz Joseph'ine bakarak, onu da "Centurion"* grubuna sokabilir miyiz? "Comte d'Orgaz"a karşı son görevlerini yerine getiren soylu kişiler arasında, olgunluk döneminin bir temsilcisi olarak ona da yer ayırabilir miyiz? Orada, Bay Beruete'nin zayıf ve dalgın yüzündeki anlatım, gerçekten de sanatçısını yansıtmakta mıdır? Sanırım öyledir. Eğer yanılmıyorsam, bu dokunaklı figürler dizisinde, büyük bir ruhun biçimlenişine tanık olmaktayız. Solda, başını hafifçe öne eğmiş görünen Greco'nun, incelik ve gerilimle dolu, deyim yerindeyse sincap ataklığında, ama dinsel düşlemi yüceltici bir kimliğe sahip olduğu sezinlenebiliyor. Özenli, belki de sinirleri zayıf bir kişiydi Greco.

O dönemde, sanatçının Santo Tomé'ye pek de uzak olmayan Yahudi mahallesinde oturduğu bilinmektedir. Bugün yıkılmış olan bu mahallede, Samuel Lévy'ye ve büyücü Villena markisine ait ünlü gümüş şamdanlar saklanmaktadır. Düşlerini gerçekleştirme peşinde olan kimileri, bugün de Lévy'den kalan hazineler ve Villena markisinin şeytanca işleri hakkında bilgi edinmeye çalışmaktadırlar. Yıkıntılardan artakalan kemerlerin, Greco'nun tablolarını süsleyen gri tepeler üzerinde sık sık karşımıza çıktığını, İspanyol sanatıyla ilgilenen uzmanlardan Pau Müzesi konservatörü Bay Lafond saptamış bulunmaktadır.

---

* Yüz kişilik takım. (ç.n.)

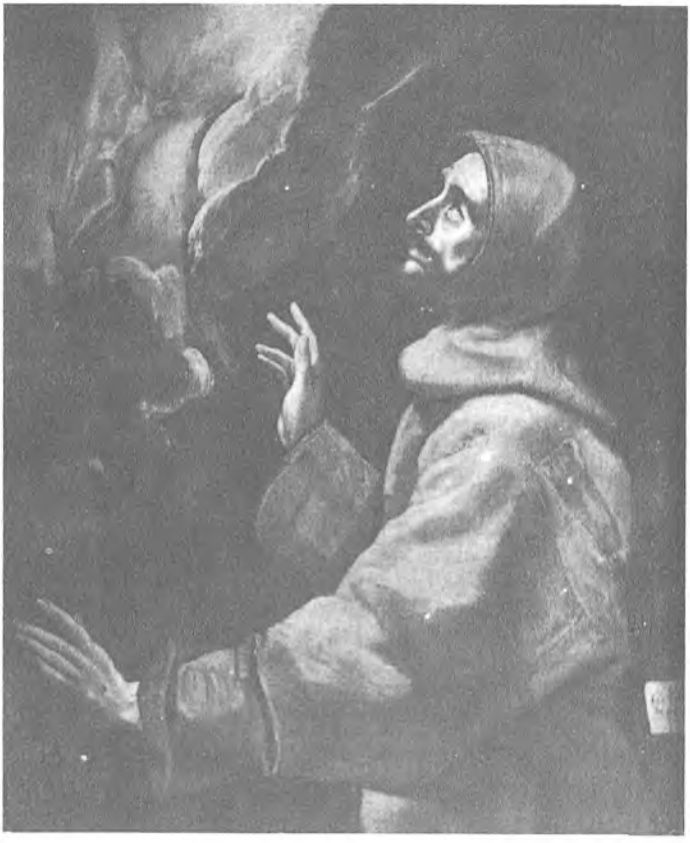
Ressam, evinin penceresinden bakarken Alcantara tepesi yakınında, Charles Quint'in mekanikçisi İtalyan Juanelo'nun, kentin en yüksek yerinde, Tage'ın suyunu görmek için icat ettiği ünlü makinayı farkedebiliyordu. O zaman bütün İspanya'da tanınan *Artificio du Juanelo* adlı bu makina, Toledo'yu gezmeye gelenlerce bilinmekteydi. Greco'nun yabancısı olmadığını sandığım bu çark, onun *Saint Martin partageant son manteau avec un pauvre* adlı tablosunun arka zemininde de gösterilmiştir.

Vinci gibi Greco da mekanikle ilgilenmişti. Çok doğaldır ki, Greco tanık olduğu bu aygıt üzerinde inceleme yapmayı seviyordu. O dönemde yazılanlar da, bu aygıtın dünyanın sayılı harikalarından biri olduğunu anlatmaktadır.(2)

Toledo'daki Yahudi cemaati içinde Greco, ailesi ve öğrencileriyle oldukça görkemli bir yaşam sürmekteydi. Onun, gündelik yaşamla ilgili bir ev içi tablosunda, bu yaşama ilişkin ayrıntılar buluyoruz. Söz konusu tabloda, farklı yaşlarda üç kadın, yanlarında güzel bir kedi olduğu halde nakış işlemekte ve örgü örmektedirler. Başka bir kadın da çocukla ilgilenmektedir.

San José şapelini süsleyen kompozisyonunda bu çocuk *Saint Martin*'in yerine geçecek, Vue de Tolède'de ise, Greco'nun oğlu Georges-Manuel Theotocopuli olarak karşımıza çıkacaktır.

Babası gibi Georges-Manuel de ressam, heykeltraş ve mimardı. *Partage de la tunique* ve daha sonra *Saint Pierre et Saint Paul* kopyalarının, Greco'nun oğluna değil, Greco'ya ait olduğu sanılırdı. Kuşkusuz bu tablonun, bugün sanat pazarını dolduran pek çok benzeri de, sanatçının elinden çıkmıştır. Greco'nun oğluna ilişkin daha ay-

"Saint Fraçois'nın dağlanması",
1.07X0.87, El Escorial, Real Monasterio

rıntılı bilgi edinmek için, katedralin Arap egemenliği altında bulunduğu dönemdeki yaşamını bilmek gerekir.

Mağrip döneminin anılarını yansıtan Toledo geleneğinin en önemli yapıtlarından biridir bu şapel. İslâm egemenliği altındaki insanların kararlılığını gösterir bu yapı, onların inanç ve soy özelliklerini barındırır içinde. Barbar

"İsa",
0.71X0.54 , Madrid, Prado Müzesi

Gotların ilk çağlarda İspanya'ya taşımış oldukları Doğu kaynaklı dinsel tören gelenekleri yaşar orada. 20. yüzyılın başlarında, her kesimden Arap aileleri, oraya dua etmek için giderlerdi. Georges-Manuel, yapıya sonradan bir kubbe, kutsal sunak yerine de bir ışık bacası eklemişti. Meslekten kişilere çok farklı bir plân gibi görünmesine kar-

"Sainte Véronique",
0.84X0.91 , Toledo, Santa Cruz Müzesi

şın, bu yapıyı o zaman piskoposluk üyelerine kabul ettirmekte zorlanmamıştı ve iyi de bir sonuç elde etmişti.

İşte, genç yaşta ölen Greco'nun oğlu hakkında bütün bildiklerimiz bunlarla sınırlı. Bu kısa yaşam, ona şiirsel bazı nitelikler kazandırmıştı. Victor Hugo'nun oğlu François-Victor'u düşünüyorum; o da bu adın kendisine sağladığı onuru, babasının da ilgilendiği Shakespeare'e kendini adama yönünde değerlendirmişti. Georges-Ma-

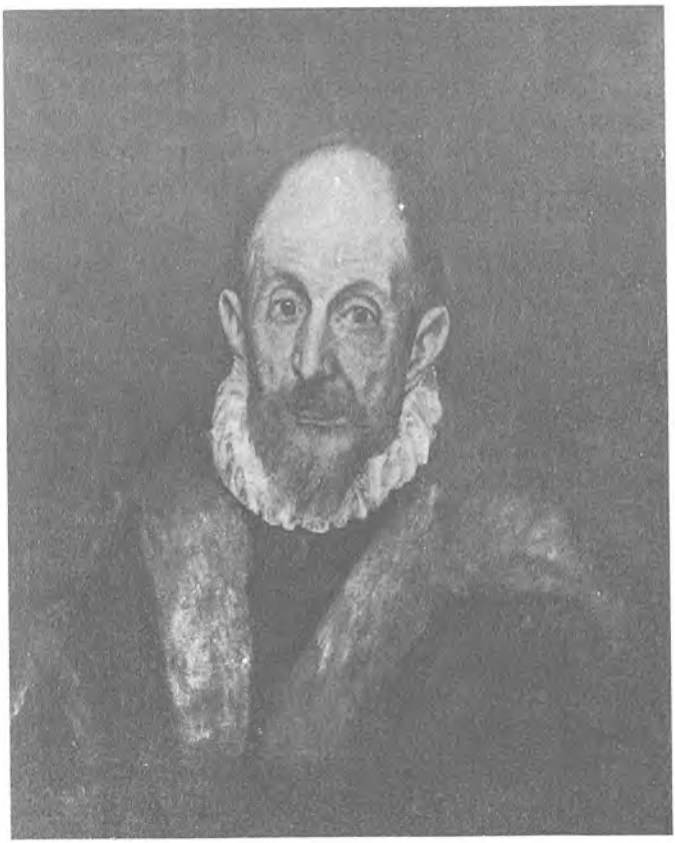
"Pişmanlık duyan Madeleine",
1.07X1.02 , Worcester, Sanat Müzesi

nuel'e, İspanya'daki Arap kültürünü koruyucu işlevi nedeniyle olumlu bakılır. Greco'nun yeteneğinden yararlanarak eğildiği bu dönemin karma kültürüne, saygılı bir tavırla yaklaşmıştı çünkü. Toledo'nun antik toprağından fışkıran sulara duyarlı bir yürekle eğilen bu genç adamın, bugün artık karanlıklara gömülmüş olan görüntüsü oldukça etkileyici değil midir?

"İsa'nın, tapınak satıcıları tarafından tartaklanması", 0.42X0.53 , New York, Frick Koleksiyonu

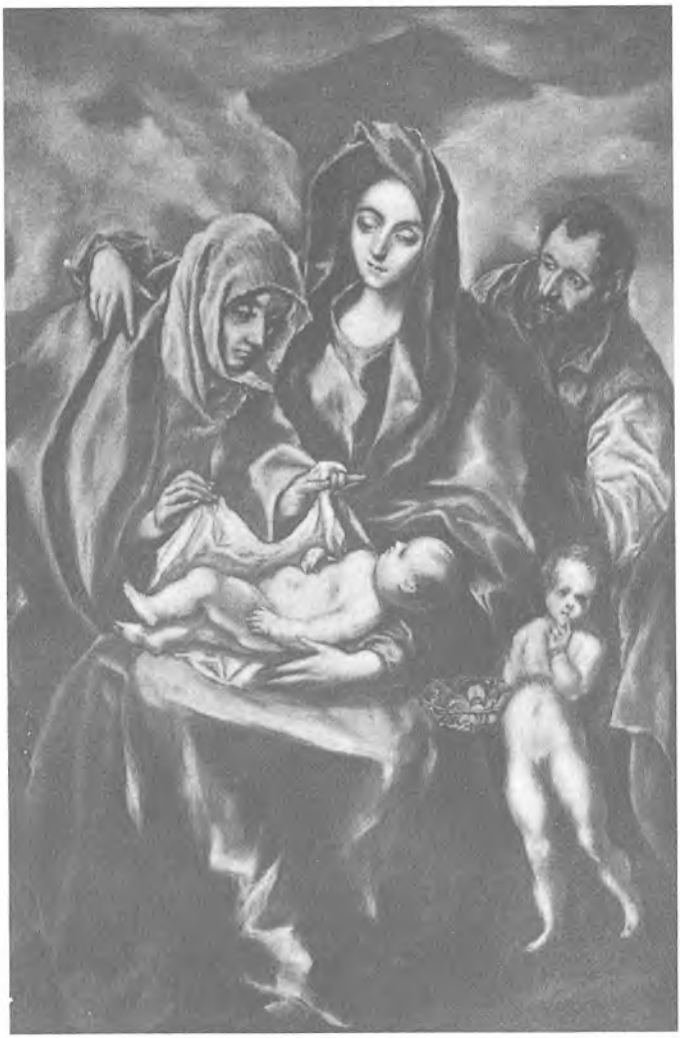
Greco'nun kızı ise, Georges-Manuel'den daha da fazla bilinmezlik içindedir. *Enterrement du Comte d'Orgaz* tablosunun ayrıntılarından birini, onun figürü oluşturur. Kudüs yakınlarında, dar bir yolda, San José kilisesinden *Saint Joseph*'e tutunarak, ürkek adımlarla yürüyen çocuk İsa, ondan başkası değildir. Bugün Sir John Stirling Maxwell'in elinde bulunan, 1853'te Londra'da kral Louis-Philippe'in koleksiyonu içinde satışa sunulmuş olan genç kadın portresi de, model olarak Greco'nun kızını, ciddi ve soylu bir tavırla yansıtmaktaydı. Bu türden seçilmiş insanları, sanat yapıtlarında ölümsüz kılan çabalar, ilginç

"Portre"("Otoportre"?),
0.59X0.46, New York, Metropolitan Sanat Müzesi

bir dizi oluşturur. Örneğin genç Chassériau,* bu diziye katkıda bulunmuş olanlardan biridir. Ancak onun yol aç-

* Théodore Chassériau (1819-1856). Fransız ressam ve dekoratör. Ingres'in öğrencisi. Portrelerinde hocasının çizgileriyle romantik ressam Delacroix'nın renklerini bağdaştırıcı bir yöntem izlemiştir. (ç. n.)

"Meryem, Sainte Anne ile",
1.07X0.69, Madrid, Prado Müzesi

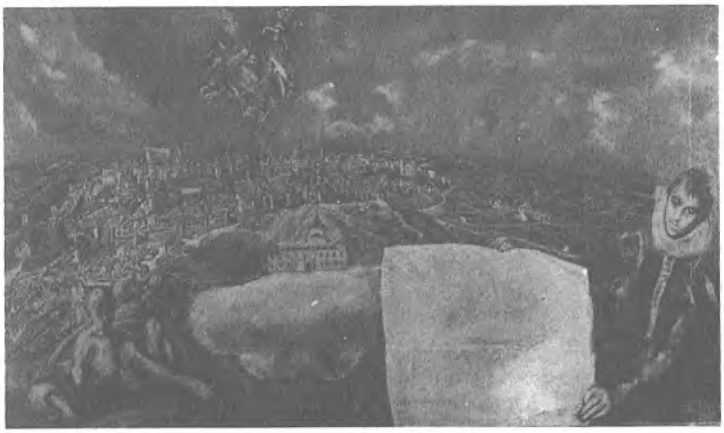
tığı bu aykırı görüntüler arasında, en şaşırtıcı olanı, uzman Buchon'a aittir. Onun *Atlas de la principauté française de Morée*'de, Frank kalelerini konu alan iki kroki arasındaki "gerçek bir Yunan tipi"ni andıran sevimli figürü, belki de bu dizinin en ilginç olanları arasındadır.

Greco'nun kızının güzel gözleri, tertemiz, oval ve mat gölgeli çehresi hep bilinir de, gerçekte coşkulu bir yapıya sahip olan bu kişinin sesi ve duyguları bize ulaşmaz hiçbir zaman. Yarısı Katolik, yarısı Arap kültürünün derinlikleri içinde kaybolan Toledo'nun incelik dolu dünyasında, ressam babasıyla yaşadığı ev ortamında, kapalı bir kültürle yetişmiş olan genç kızın yaşamı, isterseniz böylece bilinmezlik içinde kalsın.(3)

Etkilerinin büyük Vélasquez'e kadar uzanmış olduğunu gördüğümüz Greco'nun atelyesi hakkında, öğrenimi ve öğrencileri üzerine daha ayrıntılı bilgiler var mı elimizde? Erdemli bir Dominiken olan Fra Juan Bautista Mayno'nun, onun yanında çalıştığını, incelik ve çekici bir yumuşaklık içinde modeline benzetmeye çalışarak çizdiği portrelerinde, genç insanların yüzlerine, olduklarından daha olgun ve gerçekçi bir anlatım kattığını biliyoruz. –Gravürcü Diego de Astor'un, Greco'nun sanatından esinlenerek, elinde kafatasıyla diz çökmüş durumda çizdiği Aziz François'yı konu alan bir estampını ya da Santiago tarihine ilişkin resimlerini görmenizi isterdim.– Orrente'ı, Antonio Pizzaro'yu de bu arada anabiliriz. Kendisinden on kadar tablo kaldığını bildiğimiz Louis Tristian da, Greco'nun yanında yetişmiş olan öğrencilerdendir. Greco'nun seçkin bir öğrencisi olan bu sanatçının Santa Clara la Real manastırında gördüm resimlerinden birini. Ne var ki, o kadar ilginç bulmadım bu resmi.

"Saint Martin ve dilenci",
1.35X1.03 , Washington, Ulusal Sanat Galerisi

"Toledo'nun planı ve genel görünüşü", 1.32X2.28, Toledo, Casa del Greco

Ustalarının atelyesini seçmiş olan bu genç sanatçıların eğitimi konusunda, Pacheco'nun bir yazısından bazı bilgiler edinebilmekteyiz. Sevil kentinden olan bu ressam ve eleştirmen, bir gün Toledo'ya, Greco'yu görmek için gelir. Greco, o yıllarda altmış ya da yetmiş yaşlarındadır. Sanatçı, Pacheco'yu önce heykellerinin maketleriyle dolu bir odaya, daha sonra da bütün tablolarının taslak çizimlerinin yer aldığı ikinci bir odaya götürür. Ustasına saygılı olan Pacheco, gördükleri karşısında çok şaşırır. Şöyle diyor notlarında: "Domenico Greco'nun, renkleri birbirine katmak ve ayırmak için, resimlerini sürekli olarak değiştirdiğini, böylece de tuallerine birer taslak gözüyle baktığını, icrada büyük bir özgürlükten yana olduğunu, bu konuda güçlü bir kimlik geliştirdiğini, onu yakından tanımayanlar bilmezler".

Pacheco gibi, pek de dindar olmayan birinin, bu kısa

"Saint Joseph ve çocuk İsa",
2.89X1.47, Toledo, San José Şapeli

gözlemi, Greco'nun tombul yapılı figürlerden kaçınmaya büyük bir özen gösterdiğini, sert, doğrudan ve dolaysız bir anlatımı amaçladığını ortaya koymaktadır.

Pacheco, böyle bir tekniğin, desene ve renge egemen olma isteğinden kaynaklanmış olabileceğini iletir Greco'ya. Yaşlı usta ise kendisi için rengin önem taşıdığını belirtir. Daha sonra da Michel-Ange'ın iyi bir insan olduğunu, ancak "resim yapmayı bilmediği"ni söyler. Kanımca Greco, şöyle demiş olmalı: "Michel-Ange gerçek bir kişidir. (Napoléon'un Goethe'ye söylediği şu söz anlamında: Bir insansınız siz Bay Goethe...) Ancak gerektiği gibi resim yapmamaktadır; birtakım heykel grupları çizmektedir yalnızca".

Greco'nun, sanatta çok ileri bir düşünceden yola çıktığını bilenler için, bu söz hiç de şaşırtıcı olmasa gerek.

Bir gün, Santa Maria de la Sisla manastırının (bu manastır Toledo'nun yakınlarındadır) Hiéronymite'leri, sanatçının bir "Cène"* resmi yapmasını isterler. Greco bu öneriyi kabul eder ve tabloyu gerçekleştirme görevini, yakın dostu Luis Tristan'a verir. O da çalışmayı bitirir ve karşılığında iki yüz altın duka ister. Fakat genç bir sanatçı için bu para, alışılmışın üzerindedir. O nedenle de siparişi verenlere çok görünür. Sorunun çözümü için Greco'ya başvururlar. Usta, tabloyu görür görmez "sanatın yüzkarası, edepsiz herif..." diyerek bastonuyla öğrencisinin üzerine yürür. Keşişler araya girerler. Onlara göre, bu kadar genç bir insan, paranın değerini bilmemekte hoş görülebilirdi. Ancak Greco'nun öfkesi dinmemiştir: "Bu hayırsız evlât, güzel bir tual için bizim, en azından beşyüz altın

* Passion'dan önce İsa ve Havarilerini son akşam yemeğinde gösteren tablolar için kullanılan ortak isim. (ç. n.)

"Saint Joseph ve çocuk İsa",
1.09X0.56 , Toledo, Santa Cruz Müzesi

"Kürk Mantolu Kadın" (Jeronima de las Cuevas" ?)
0.62X0.50 , Glasgow, Maxwell Macdonald Koleksiyonu

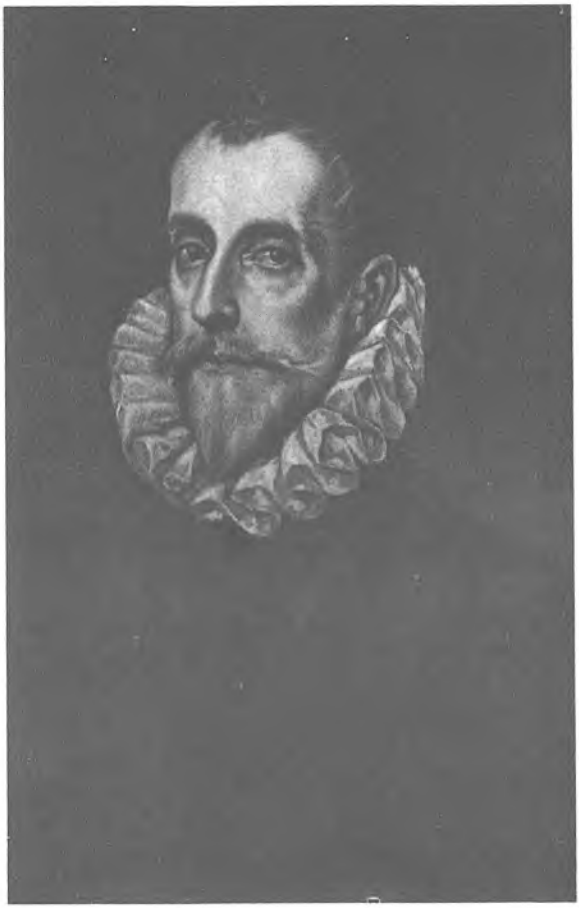
düka isteyeceğimizi açığa vurmuş oluyor; eğer ona bu parayı ödemezseniz, resmi benim atelyeme götürsün isterim..."

Bu benzersiz kişilik, engizisyona karşı durmayı da bilmiştir. Tanrıbilimciler, onun, melek kanatlarını olduğundan büyük göstermesini anlamakta zorlanmışlardı. Burada, şu kadarını söyleyerek geçelim: Resimlerinde melek figürlerini böyle çizmekte haklıydı Greco: Kanatlara gerek yoktur (değil mi ki, doğaüstü bir etki yaratmaktır söz konusu kanatlar, hiç kimse onu açıklıkla ortaya koymak istemeyecektir) ya da onu, beden ölçülerine uydurmak gereksizdir. Ne olursa olsun, kimi tablolarında kilise yasalarına uymamakla suçlanan Greco, davasını savunmuş ve kazanmış olur böylece. Phidias* herhalde Atina'da o kadar da mutlu değildi.

Güzel sanatlar derneği üyelerini, Greco'nun müşterilerine karşı kullandığı sistemi anlamaya çağırıyorum. Resimlerini satmıyordu Greco, onları ihtiyat olarak geri alınmak üzere, belli bir para karşılığında rehin bırakıyordu. 17. yüzyılın başlarında, kendilerine rehin olarak resim bırakılan kişiler, çalışarak ödemek zorunda oldukları vergilerinin bir bölümünü düşebiliyorlardı böylece. Vergi toplayıcısı, Greco'nun İllescas'ta yerine getirdiği siparişler üzerinden bir hak talebinde bulunma şansı tanıyorlardı ona. O da böylece resim, heykel ve mimarlık gibi üç soylu sanatın bütün vergiler dışında tutulmayı beyan etme ve kraliyet sarayı nezdinde anlaşmazlık davası açma hakkını elinde bulundurmuş oluyordu.

Bu işlemler açısından bakınca, Greco'nun, Toledo'da alışılmış kalıpların dışında kaldığı anlaşılıyor. Davranışları da öylece, alışılmışın dışındadır. Jusepe Martinez, "evinde yemek yerken, onu eğlendiren parayla tutulmuş müzis-

* Grek asıllı heykel heykeltraş İ. Ö. 5. yüzyılda yaşadı. Perikles tarafından Parthenon fresklerini yapmakla görevlendirildi. (ç.n.)

"D. Rodrigo Vasquez"
0.59X0.42 , Madrid, Prado Müzesi

yenler de dahil olmak üzere, her zevkten yararlanan" Greco'yu kınar. Hangi tür müzikten hoşlanırdı Greco? Arap geleneğinin izlerini taşıyan halk müziğinden mi? Ya

"Julian Romero ve Saint Patron",
2.07X1.27, Madrid, Prado Müzesi

da benim, bir gece Montserrat'daki manastırın koyu karanlığı içinde kulağıma çalınan kibirli ve hareketli müzikten mi? O zamanlar, Kastilya kiliselerinde, kral II. Philip-

pe'in melankolik taşkınlığını özendirici yazılı parçalar gözdeydi sanırım. Bugün Sixtine şapelinde bulabilmekteyiz bu tür parçaları. Bir Zurbaran* ya da Morales**'in resimleri ölçüsünde, İspanya'nın yüreğine işlemiştir bunlar.

"Dr. Rodrigo de la Fuente",
0.93X0.84, Madrid, Prado Müzesi

* Francisco de Zurbaran (1598-1664), portreleri ve dinsel konulu resimleriyle tanınan İspanyol ressam. (ç.n.)

** Luis de Morales (1509-1586), İspanyol ressam, dinsel konuları içeren ve yaşadığı dönemde ilgi uyandıran tablolarıyla tanınıyor. (ç.n.)

Gitar uğultusunda, taşlı bir topraktan doğan kederli ve soğuk şarkılara, biraz levanten bir incelik ve gergin bir sanatçı mizacına sahip olan Greco'nun ilgi duymuş olabileceğini sanıyorum.

Akşamları, Toledo'nun güneybatı kesiminde, yarımay biçimindeki bahçeler arasından "cigarrales"e gitmek üzere Saint-Martin köprüsünden geçerken, dilencilerin ve su taşıyanların söyledikleri şarkılar kulağıma çalınmaktaydı.

Orada, dönemin bir şairinin deyimiyle "Girit tarzında yapılmış" bir kır evi vardı.

Buena Vista "cigarral"ından, başpiskopos Sandoval y Rojas'ın zenginliğini yansıtan bu yöreden, Greco'nun, resimleri için yararlandığını unutmayalım.

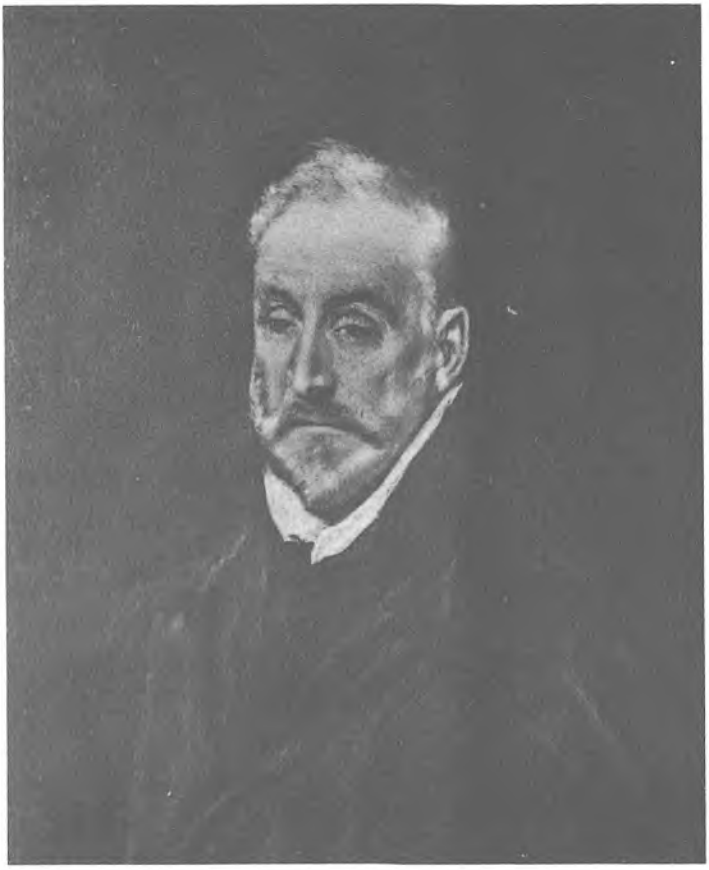
Nymphe heykellerinin süslediği, çam, kestane ve portakal ağaçlarıyla çevrili bahçeler arasında, Tage'ın yanıbaşında karacalar, küçük gölcükler boyunca başıboş geziniyorlardı. Bu olağanüstü güzellikten artakalan her şeyi, orada görmek mümkün. Orada geçen yaşamın, Tirso de Molina'nın *Cigarrales de Tolède*'de bize gösterdiği biçimiyle benzer bir görüntüsü, Floransa yakınındaki Medici villasını anlatırken Boccace*'da da geçmektedir.

Buena Vesta Cigarral'ında Greco, her akşam kentin en seçkin inceliklerini ve güzel Toledo dilberlerini bulabiliyordu. Bu durum, Azize Thérèse**'in dindar bir dostuna göre, "Atinalı bir düşünürün, tek sözcükle her şeyi dile getirmesi"ne benzer. Tirso de Molina'nın yanıbaşın-

---

* Giovanni Boccacio (1313-1375), Floransalı kentsoyluların yaşamlarını konu aldığı ünlü yapıtı "Decameron" ile tanınır. (ç.n.)

** Thérèse d'Avila (1515-1582). İspanyol kökenli azize. Dinsel metinleri, Kastiya dilinin başyapıtları arasında yer alır. (ç.n.)

"Diego de Covarrıbias"
0.67X0.55, Toledo, Casa del Greco

da, Don Juan söylencesinin usta yazarı, inançlı bir sofu olan Lope de Vega gibi ünlü bir komedi yazarını; –İgnace de Loyola'nın anı yazarı dostu Ribadeneira Baba'yı–, gizemsel, usta ve şiirsel romansların yazarı, teslis inancının

"Kardinal Don Fernando Nino de Guevara"
1.71X1.08, New York, Metropolitan Sanat Müzesi

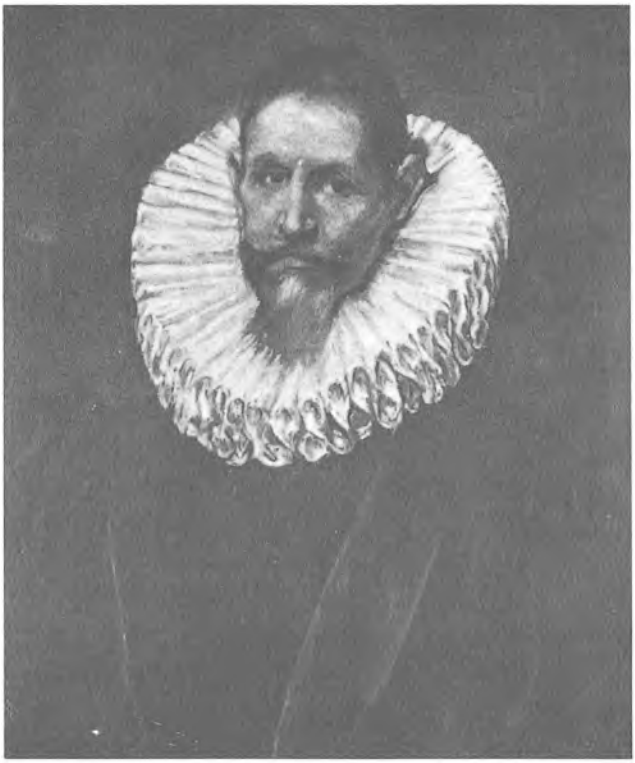
temsilcilerinden Hortensio Félix Paravicio y Arteaga yoldaşı; bilgin,hukukçu Covarrubias'ı, "puta tapan insan topluluklarından daha yabanıl konuları işleyen bir yapıtta"

"Antonio de Covarrubias"
0.67X0.55, Toledo, Casa del Greco

engin başarıları dile getirmiş olan Patagonya'nın ilk kâşifi İspanyol serüvencisi Ercilla*'yı –Stace ve Lucain'in öğrencisi–; kahramanların eğitimine yardımcı olmak için, yaşamdan alınan romanesk sahneleri resimleyen, derin, kar-

* Ercilla y Zuniga (1533-1594), İspanyol yazar. (ç.n.)

"Jeronimo de Cevallos"
0.65X0.55, Madrid, Prado Müzesi

maşık ve karanlık metinleriyle ünlü Baltazar Gracian*'ı; aşırı süslü, parlak, soğuk Mağrip romanslarının ustası, yurteverliğin ve ödünsüz bir inançlılığın savunucusu, Kurtubalı ünlü papaz Gongora'yı –onların tümünün ön-

* Balthasar Gracian y Morales (1601-1658), cizvit kökenli İspanyol yazar. (ç.n.)

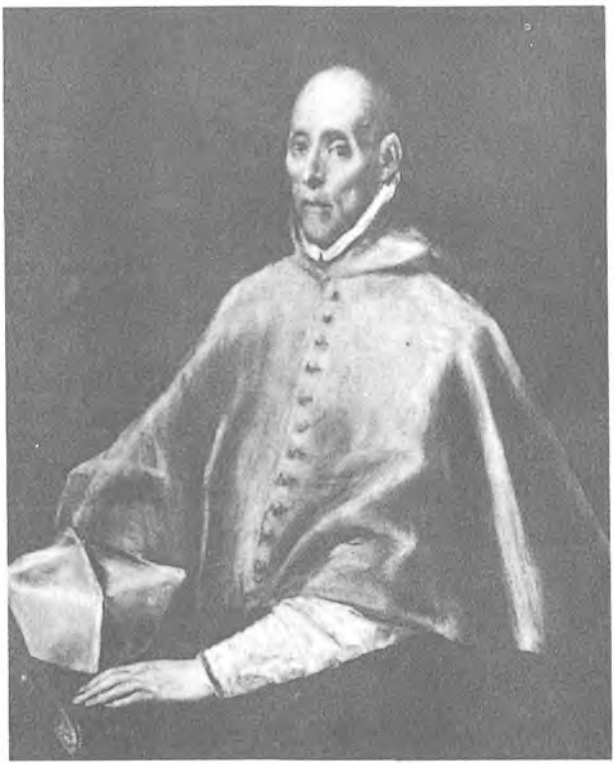
"Bir Dominiken Keşişi"
0.33X0.25, Madrid, Prado Müzesi

cüsü– ve nihayet Cervantès*'i, oradan her geçişinde bir kez daha yaşayabilmekteydi. Aynı yıllarda, Toledo'da Azize Thérèse, kendi parlak şiirinin kozasını örmekteydi.

Bütün bu kişilerin portrelerini bırakmıştır bize Greco.

---

* Miguel de Cervantès (1547-1616), *Don Quichotte de la Manche*'ın yazarı, ünlü İspanyol edebiyatçı. (ç.n.)

"Juan de Tavera"
1.03X0.82 , Toledo, San Juan-Babtista Hastanesi

Kardinallerin, başları defne dallarıyla süslü şairlerin, doktorların, hukukçuların, romanesk kadınların, çok sayıda senyör ve keşişin, kısaca özel koleksiyonlara dağılmış olan bütün bu Toledo sosyetesinin, şimdi restore edilmiş olan Buena Vista "cigarral"ında, bir salonda bir araya getiril-

mesini isterdim. Böylesine önemli bir salonda, başköşeyi de, dünyadan el etek çekerek, kendini kraliçenin hizmetine adayan *Audi, Filia* gibi ünlü yapıtların yazarı Jean d'Avila'ya verirdim elbet. Avila, yazılarında kutsal düşünceyi hep öne çıkarmış olan bu yazar, şöyle diyordu: "Kulağını aç ve dinle kızım, halkını ve baba evini bir an unut; kral, senin güzelliğinde aşkın anlamını bulacaktır". Böylesine önemli yapıtların toplandığı ve İspanyol ruhunun en yüksek düzeyini bulduğu bir ortamda, bu büyük gizemcinin portresi de yerini almış olurdu. Ayrıca Greco'nun sanatındaki ustalığı açısından da bir ölçüt yerine geçecek olan dinsel düşüncenin kavranması, böylece kolaylaşırdı.

Enterrement du Comte d'Orgaz'ın ressamı, yetmişaltı yaşına doğru ayrıldı dünyamızdan. Toledo'daki San Bartholomé kilisenin sicillerinde, onun ölümüyle ilgili olarak şu satırları okuyoruz: "Domenico Greco, 7 Nisan 1614'te herhangi bir vasiyet bırakmadan öldü. Santo Domingo el Antiguo'da toprağa verildi. Tanrı, onun ruhunu korusun". *Discours sur l'art* adı altında notlarını kaleme alan Jusepe Martinez, Greco'dan "iki yüz kadar tablonun geriye kaldığı"nı belirtiyor. Birçok yerde geçtiğini gördüğümüz bu sayı "tasarımlanmış tablolar olarak", Martinez'in notlarında geçen resimlerin tümü müdür? Bu konuda kesin bir bilgimiz yok.

El Greco böylece, Cervantès'ten iki yıl önce ölmüş oluyor. Bu tarih, onun biyografisindeki güvenilir bilgiler arasındadır. Ne var ki yaşamı belirsizliklerle doludur Greco'nun. Olgunluk dönemi hakkında bildiklerimiz, gençlik yılları üzerine bildiklerimizden daha fazla değil. Ölümünden bu yana geçen zaman, onun kimliğini yansıtacak bilgilerin üzerine bir bilinmezlik perdesi çekmiş bulunmak-

tadır. Bu perdeyi kaldırmak ve Greco'nun gizemli kişiliği hakkında bilgi elde etmek için, Toledo şapelinin toz bulutu altında karanlığa gömülen tabloları karşısında bazı yorumlara girişmekten başka çözüm yolu kalmıyor.

Üçüncü Bölüm

Toledo'da Geçirdiğim Günler

16. yüzyılın sonunda Greco'nun yaşadığı Toledo'yu size anlatmaya kalkmayacağım burada. Tarihin gerisinde kalmış atlı gezintileri akla getirecek bu türden parlak çağrışımlar, o dönemin ruhunu tam olarak yansıtmayacaktır. Ayrıca bizim üzerinde duracağımız asıl konuyla da doğrudan bağlantılı değildir bu. Greco için de geçerli olan töresel etkileri derinden kavrayabilmek için, daha alçakgönüllü bir tavır içinde, onun yaşamış olduğu bu kente beni çeken içten tutkuyu anlatmaya çalışmak daha doğru olacaktır.

Toledo'da, bu yörenin bütün etkilerine açık birkaç gün geçirdim. Öyle ki, bu etkilerin Greco'nun tablolarını da biçimlendirmiş olan yönlerine özdeş tuttum kendimi. Hemen hiçbir kural ya da kayıt tanımaksızın, Toledo'yu, kendi izlenimlerime ağırlık vererek anlatmak isterim. Böyle bir yöntem, her şeyden önce Greco'yu daha iyi anlamamızı kolaylaştıracaktır.

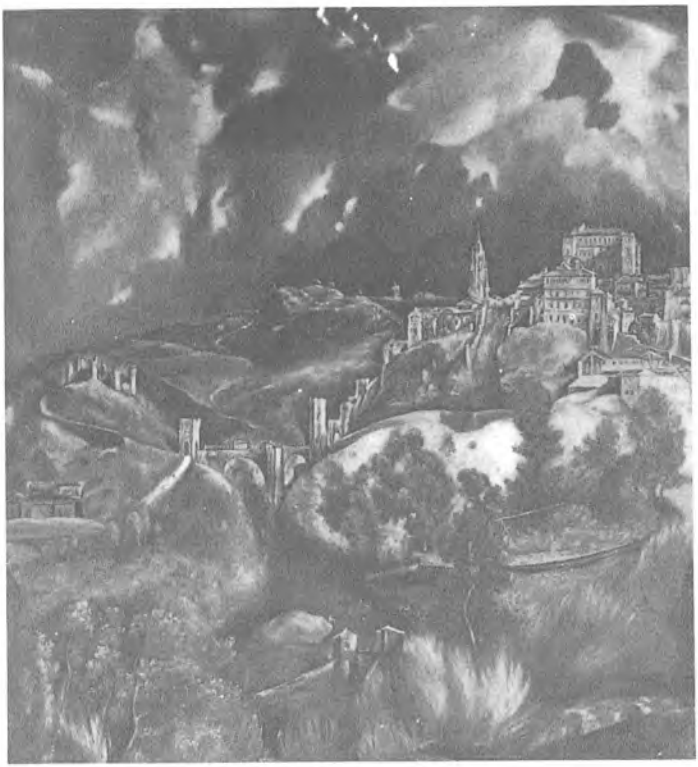
Bunun için pek çok gerekçem var. Eskiden duyumsa-

dıklarımı tutkuyla aktarmakta bir yığın neden bulurdum. Bugün ise, yeterli olmayacağım kaygusuyla, bu coşkumu hep engellemişimdir. Toledo karşısında, eskiden olduğu gibi duygulanıyorsam, bunda, geçmişteki yaşamımın büyük payı var elbet.

Tam üç kez, İspanya ezgisini yeniden duymak için fırsatlar yarattım kendime. Daha sınırda, kaçınmak istediğim kederli melodisiyle beni beklemekteydi bu ezgi. İyi anımsıyorum, küçük bir garın köşeciğine saklanmıştı şarkının melodileri. Soğuk ve Gotik Burgos'la, bütün ayin bölümü eşyasının uykuya daldığı Valladolid'le, Azize Avila ile, bu titrek sesli şarkı, kulağımda günden güne güçleniyor, daha da anlam kazanıyordu sanki. Toledo'da, güneyden gelen atmosfer içinde bulmuştum kendimi. Ötekiler gibi, bu şarkılar da toprağın altında devinip duruyor, okyanustan gelen tuzlu esintiyle karışarak, Doğu'nun havasına götürüyordu beni.

Üçyüz yıldır ören yerine dönüşen bu kent, geleneğini kendi içinde saklamıştı; kuşkusuz kendi kendini yalanlamadan önce de batıp yok olacak.

Greco'nun yaşadığı dönemde de, şimdi gördüğüm gibiydi bu kent. İçinden akan ırmak, şimdi benim gözlerimin önünde akıp duran ırmaktı. Kent, şimdiki granit kaya üzerindeydi. Tage'ın derin koyağıyla çepeçevre sarılıydı. Durağan bir ülkenin orta yerinde, bugün olduğu gibi, büyük bir kütle oluşturmaktaydı bu kaya, tepesinde bir kilise, manastırlar, Gotik anlayışta yapılmış evler, yükseltilmiş ve daraltılmış Arap geçitleri vardı. Kentin taşları, Greco'nun yaşadığı dönemde söylediklerini bugün de sürdürüyorlar. Duvarları yıpranmış şapellerdeki tablolarıyla, bu söylemlerin zenginliğini daha da güçlendirmiş oluyordu

"Toledo'dan görünüş"
1.21X1.09, New York, Metropolitan Sanat Müzesi

Greco. Toledo'nun evlerine gelince, birden ortaya çıkan, daha sonra birbirine karışan bu evler, Arap ve Hıristiyan kültürü arasında olağanüstü bir bağlantı kurarlar.

İspanya'nın kültür zenginliğinden beslenen bu insanlar, bu toprak üzerinde hiçbir şeyin etkisiz olmayacağını bilirler kuşkusuz. Bir karanfille süslenmiş "manola"ların en sıradan olanlarına kadar, "Lance"ların yüksek incelik-

lerle dolu döneminden bu yana, bir dizi tansık içinde, kendi beğenilerine katkıda bulunacak her şeyi değerlendirmiştir bu halk. Eğer güney ekspresinde, bir Kastilyalının boğuk sesini duymuşlarsa, rüzgârın altında aşınmış Sierra'nın kısır topraklarını görmüşlerse, içlerinin titrediğini duyumsamışlardır mutlaka: Kastanyet çalan yaldızlı kollarını kaldırmış diri ve genç bir dansözde ya da topuk vu-ran yirmi yaşlarında bir gençte olduğu gibi, her şeyiyle karamsar, düşünceli ve kayguludur bu insanlar.

Toledo İzlenimleri

Akşamları, Toledo'yu şöyle bir görebilmek için Arrabal yoluyla aşağılara iner, Saint-Martin köprüsünün üzerinden geçerek Tage'a, oradan da Cambron kapısının yukarısına yönelirdim. İşte, sağ tarafımda Vega... Kır şaraplarının iddiasız kokusunu önemsemez görünen bu yoksul toprağın hangi gururla yüceldiğini, orada görmek gerekir. Eşekleri üzerinde geçen köylülerin gururundan başka bir şey değildir bu... İspanya'da kendimizi, o köylülerin arasında, bir şey sanırız. Yavrularıyla ilgilenirken, boyunlarından sarkan binlerce zilin kente ulaşan sesinde, yoğun keçi sürülerine rastlarsınız. Her şey, ışık içinde dağılıp kaybolur birden... Manzara, parlak bir rengin içinde eriyip sonsuzluğa karışıverir. Kırmızımsı toprak üzerinde yükselen bir bulutun rengi değildir bu. İşte İspanyol resmini oluşturan da budur zaten. Bir Velasquez ya da Greco'nun resimlerinde tanık olduğumuz çehrelerdeki renk ve görkem de, aynı toprağı yansıtır. Bu ressamlarda güzel olmanın karşı konulamaz iradesini, burada her şey açığa vurur. (4)

"Saint Jacques le Majeur"
0.72X0.55, Madrid, Prado Müzesi

Kendimi birden, İspanya'nın ünlü *cigarrale**lerinin ardarda dizildiği kayalıklar ortasında, Marsilya'dakilere benzeyen küçük meyve bahçelerinin içinde buluyorum. Ortasında küçücük bir evin ve rüzgârla dağılan yaprak yı-

* Toledo yöresine özgü mesire bahçeleri. (ç.n.)

"Saint Benoit"
1.61X0.80, Madrid, Prado Müzesi

ğınlarının yer aldığı, etrafı taş duvarlarla çevrili bu meyva bahçeleri iki yüz kadardı. Katırtırnaklarından yayılan hafif bir koku var bu akşam. İspanya'da *rodaderos* denen taşlık yamaçlar boyunca, –çevreye rastgele atılıyor bu taşlar– Virgen del Vallé'ye, Notre-Dame de la Vallée'ye, kentin karşısında, sol kıyı üzerinde yer alan ıssız kır evine

doğru yöneliyorum.

Küçük kiliseden bakınca, Tage'ı çeviren ve üzerinde Toledo'nun yer aldığı büyük taş blok, daha ilk bakışta dikkat çekiyor. İmparatorluk kenti Toledo, bu sert dağ kitlesinin üzerinde, bir ışık bulutu gibi yükselmekte. Işık bulutu, sivri tepelerden zirveye doğru çıkıyor. Sarayın kalıntıları, Tage'a doğru varlığını sürdürüyor ve orada son buluyor. En tepede ise, yıkıntılar içinde, kibirli ve görkemli bir suskunluğa ulaşıyor.

Bu toprak sarısı ve morumsu toprağın görüntüsü, nasıl oluyor da kendi içinde devinimlere bürünebiliyor? Toprağın üzerinde yer alan hiçbir yapı, ilk bakışta dikkat çekmediği halde, bütün boşluk, sanki mimariye boğuluyor. Ağır ve yoğun parçaları bile inceliklerle çevreleyen bu toprağın rengini ve onun oluşturduğu yumuşak eğrileri, burada ayırdetmek gerekir.

Üzerine oturduğu bu kocaman kayalık kitleyi, eşine az rastlanır bir mücevher taşa dönüştüren uyumlu ve görkemli kent, kararlı ve geniş eğimleri, içinden ırmağın geçtiği siyah girinti-çıkıntıları, görünür bir bütünlükle kavramamızı kolaylaştırıyor.

Kayalığın tepesindeki evlerin gölgeleri, gökyüzüne yansıyor. Dağın mora çalan sonsuz görüntüsüyle karışan çatıları bir bir seçildikçe, duvarların çiğ beyazı, evlerin Doğu'ya özgü yanını daha da ortaya çıkarıyor. Kiliselerin çan kulelerine ve manastırların düz damlarına karışan camilerin minareleri, bu görkemli kitleye, daha şaşırtıcı bir hava katıyor. Alcazar,* bu yığının ortasında yüceleşiyor. Ağır bir mimarlık anlayışını yansıtan bu yapı, sanki şöyle

---

* İspanya'nın mağrip krallarına ait tahkimli saray. (ç.n.)

sesleniyor gibidir: "Güzellik dışında bir amacım yok. Kötü ruhlu olanlar, silkinip kendilerine gelsinler, iyiler de bu görüntüden mutluluk duysunlar... Bana yeter bu..."

Manzaranın ortasında, çok ağır bir mimari kütle oluşturan katedral, evlerin, dizi halinde ırmağa doğru genişlediği yerde, bükülerek dağın üzerine doğru tırmanıyor. Ama sağdaki ve soldaki düzlükler üzerinde, sağlam bir platformun varlığı kendini hemen hissettiriyor. Granit kütle, yıkıntıların arasından sivrilerek ortaya çıkıveriyor.

Duruluk ve devinimsizlik... İşte doğa dekorunun iki temel niteliği... Katolik kralların adaklarıyla kurulan *Los Reyes* ve *San Juan*, bu devinimsiz dekor içinde, geride, bir tür kendini beğenmişlik duygusuyla yer alıyorlar. Ben, bu kendini beğenmişlik duygusunda, en azından, bayrağın dalgalanmasına benzer bir şey buluyorum.

Tan yeri ağarır ağarmaz, *Vierge de la Vallée*'den başlayarak Toledo, olağanüstü bir güzelliğe bürünüyor. Kentin granit sağlamlığı, birden mor ışıklara bürünüveriyor, Sierra'ların üzerinden aşarak yayılan bu ışıklar, gölgelerin karıştığı sarımsı bir yalazla Toledo kentini aydınlatıyor. Güneşin batmasıyla, dağ kütlelerinin silueti, kenti parlaklığa boğan kızıllık içinde gökyüzüne yansıyor, sonra geri kalan her şey, gece karanlığına gömülüyor. Gece lambalarına benzeyen ışıklar birer ikişer yanarak, bâkir azizeler önünde, ören yerlerini aydınlatmaya başlıyor. Bir güzellik heyecanı sarıp sarmalıyor ruhumu. Tırısa kalkan bir hayvanın çıngırak sesi çarpıyor kulağıma uzaktan. Günlerden pazardır. Müzik sesinin dalgaları, bütün entelektüel benliğimi etkisi altına alıveriyor.

Toledo'dan yayılan ve gecenin durgunluğu içinde gizil bir görkemliliği yansıtarak ilerleyen bu sürekli sese

kulak vermekten vazgeçiyorum. Gökyüzünün, toprağın, yapıların ikincil değişikliğini kavramak ve saptamak için, örneğin bir Delacroix'nın tutkulu ruhu gerekebilir burada. Tage ırmağının girdabında, aradığını bulacaktır bu ruh. Toledo'nun üzerinde batan güneşin, bana bunu neden anımsattığını biliyorum, en azından, bütün biçimleri ve renkleri, bütün düşleri, kendi yazgımız olduğuna inandığımız gerçek yaşama ilişkin bütün bilgileri, bir araya getiriyor bu kent dekoru. Bize de, onları anlayabilmek düşüyor.

Toledo'ya geri döndüğümüzde, Greco'nun resimlerindeki insanları katedrale çağıran kilisenin çanları, kent üzerinde çalıp durmaktaydı.

Toledo Katedrali

Uzaktan bütün görkemiyle kendini gösteren bu katedral, evlerin arasında donup kalmış görüntüsüyle, yakından bakıldığında, salt güney cephesini gösterir size. Beyaz mermerden oyulmuş arma levhaları, siyah bir fon üzerinde hemen dikkat çeker. Bu renk karşıtlığı, daha ilk andan başlayarak, aynı beğeni çerçevesinde, güçlü Endülüs atlarından yayılan kösnül koku içinde, bizi Sevillalı genç bir kızın alımlı güzelliğine ya da Kurtuba'nın güzel kokulu kocaman karanfillerine götürür.

Görkemli kilisenin şapelleri arasında, kendimi hiçbir zaman amaçsız, başıboş gezinmeye bırakmadım. Burası, bize, sürekli olarak şaşırtıcı güzellikler sunar. Bu güzellikleri izlemekten kaynaklanan büyük doyum duygumuz, onun bize başka güzellikler sunacağının da habercisidir: Umduğumuzdan daha fazlasını buluruz bu çevrede.

"Saint Paul"
0.70X0.56 , Madrid, Prado Müzesi

Alışılmışın ötesinde bir yüksekliğe sahip olan bu neflerin altında, kendimi yitirdiğimi söylemekten çekinmiyorum. Büyük derinliklerin şiiridir buna yol açan, olsa olsa... Yapının ezici atmosferi içinde uzun süre kalsam, kimbilir daha neler keşfedeceğim... Bir an gelir ki kitapların verdiği bilgiler artık yetersiz kalır, çünkü o kitaplar-

"Saint Antoin de Padoue"
1.04X0.79, Madrid, Prado Müzesi

dan öğreneceğimiz pek bir şey kalmamıştır artık: Kitaplardan öğreneceklerimizi öğrenmişizdir. Toledo katedralinin, bu sonsuz *Pourâna*'nın, bizim görsel kültürümüze kazandıracağı değerler tükeneceğe benzemiyor.

Bakışlarım, beni sürekli olarak, ender rastlanır güzelliklere doğru çekiyor, her şeyin daha ötesini araştırmaya

"Saint Thomas" (ya da Saint Philippe)
0.72X0.55 , Madrid, Prado Müzesi

yöneltiyor. Sıradan hiçbir şey yok gördüklerim arasında. Her şeyde bir etkililik, yüzyılların eskitemediği bir görkem var, her şey bir sürekliliği yansıtmakta, çevresiyle bir bütünlük içinde yücelmekte.

Fransız kökenli bir prensesin egemenliği altında, bir Fransız mimarın başlattığı, ama bütün Avrupa atelyeleri-

"Saint Paul"
0.72X0.55, Madrid, Prado Müzesi

nin katkıda bulunmak için seferber oldukları bu büyük Gotik yapı, her şeye karşın, gene de İspanya'da bulunduğumu bana her an anımsatan özellikleri kendi içinde saklıyor. En değerli şeyleri bir araya toplayan bu yapı, bu olağanüstü birikim, İspanyol ulusal mimarlığının mükemmel bir sentezini yansıtmakta. Her şey, farklı ruhların ya-

"Saint Luc"
1.00X0.76, Toledo, Katedral

rattığı bu kilisenin etkin gururunu haykırıyor gibidir. Kiliseyi süsleyen *Lépante* bayraklarını izlemekten bıkmıyo-

"Saint Dominique dua ederken"
1.20X0.88, Toledo, Katedral

rum. Üzerinde çarmıha gerilmiş büyük bir İsa figürünün yer aldığı, çevresine sarı yıldızların serpildiği mavi renkli

bu bayraklar, tonozların ipek parıltısıyla yansımakta. Alt tarafta, kırmızı renkli Papa ve Venedik armaları dikkat çekiyor.

Coro ve *Capilla Mayor*'un parmaklıklarını oluşturan ve her zaman ilgimi çekmiş olan anıtsal sütunların arasından, siyah-beyaz almaşıklı mermer damalı geniş platform üzerinde yürürken, canlı ve ender güzellikte görkemli bir sağlamlığı dışavuran iyi düzenlenmiş loş kütleler görüyorum bu sütunların arkasında. Yaklaşıyorum, altın savatlı bu mermerlere, değerli nesnelere, renkli akik taşlara, yaratıcı bir dehanın ürünü olan ahşap oymalara ellerimle dokunuyorum. Ne göz kamaştırıcı bir malzeme ve ne mükemmel bir işçilik... *Capilla Mayor*'da, sanatsal iştihamızı kabartan ve tatmin eden altın, mermer, gümüş ve demir malzemenin bir arada, ustalıkla kullanıldığı bir mekândayım. Tam bir açıkyüreklilik ürünü olan başyapıt niteliğindeki bu iş, doğrudan gerçekçi kimi taşkın yönleri ve dikkatimizi üzerinde toplayan görkemli görünüşüyle, bizi duygusal bir gerilime götürmekte...(5)

Döşeme taşları üzerinde diz çökmüş siyah dantelalı başörtüleriyle İspanyol kadınlar çıkıyor karşıma. Sütunların altında birkaç yabancı öylece oturuyorlar. Biz, yüz kadar ziyaretçi, yaldızlı parmaklıkların arasından, dinsel töreni yöneten papaza bakıyoruz. Bir kadının güzel bedenine dokunur gibi dayıyorum ellerimi akik süslemeli korkuluğa. Dilenciler, âyin görevlileri, yöre papazları ve katedrali görmeye gelen meraklılar arasında, protokolden çok, Fransa'da tanık olduğumuz içten bir ortam sezinleniyor çevrede. Ayin ve bütün katedral, yaşayan bir atmosferin üst düzeyde bir örneğini akla getiriyor. Papazın hamursuzla şarabı kaldırdığını haber veren ziller, tit-

rek bir sesle çaldığında, muhterem pederler, İspanyol çocuklarını saygıyla eğilmeye davet ediyorlar. Onlar da ürküntü içinde, saygılı adımlarla uzaklaşıyorlar.

Kargaşayı düzene dönüştüren bu katedraldeki atmosferden daha güzel bir şey olamaz. Kilisenin orgu çalmaya başladığında, tören alayı hemen yerini alıyor. Koroda görevli çocuklar, posta tatarları gibi koşuşarak kendilerine ayrılan bölmeye doluşuveriyorlar. Her şey mihaniki bir çabukluk, doğallık ve akışkanlıkla gerçekleşiyor. Dinsel töreni beklemiyorum. Burada yüz yüzeyim kendimle, yerel bir tanık, bir papaz konumundayım artık. Bu papazın çevresinde, yüzyılların oluşturduğu bir gelenek, bütün içtenliğiyle sürüyor. Ancak bizim adalet sarayımızda tanık olabileceğimiz türde bir etkinliği düşündürüyor bana, bu ortamdaki yaşam.

Benzersiz erkinlikler çarpıyor gözüme: Kilisenin kapı eşiğinde kayyumlar, beyaz üstlük giymiş hizmetliler sigaralarını içiyorlar, sonra da görevlerinin başına dönüyorlar. Dinsel tören süresince, ellerinde buhurlukla gezenlerin törensel davranışlarında çalımlı bir hava sezinleniyor. Ama tonozların altında, iri bedenleri ve üniformalarıyla o kadar küçük kalıyorlar ki... Onları, ilerlemiş yaşlarıyla, yüzyılların birikimini üzerlerinde taşır görüyorum: Gene de tek tek düşünemiyorum onları. Toledo'nun tarihi, burada olduğundan daha fazla, hiçbir yerde anlaşılamaz diye düşünüyorum.

Arkalıklı iskemlelerinde ödentili papazlar, ilâhiler mırıldanıyorlar. Sonra, birden bir yerlere kaçıp kayboluyorlar ortadan. Bu geniş, boş mekânlar içinde herşey silinip gidiyor bir anda, *Vierge du Sagrario*'nun dibinde uzun dualar, orgun sesine karışıyor. Bir ırmağın akışını izler gi-

bi, bu duaların akışına kaptırıyorum kendimi. Sanki yüzyıllardır okunmakta bu kilise ezgileri; bir an kendimi bu ezgilerin içinde buluyorum, sonra başka ezgiler geliyor arkasından. Papaz yardımcılarının boğuk bir sesle söyledikleri aynı ezgileri, kimbilir kaçıncı kez işitecek kilisenin ziyaretçileri. Kendi akışı içinde, bu büyük ses ırmağı, dalga dalga yayılan bir ruhla dolduruyor kilisenin mekânını. Çok sayıdaki akik, mermer ya da taş oturaklardan birine ilişiyorum, hayranlığım giderek bir düşleme dönüşüyor. Kiliselerde akşam saatleri, vitrayların etkilerini arttırdığı saatlerdir. Toledo katedralini gecenin karanlığı doldurduğunda, karşı konulamaz bir yetke de kendini iyiden iyiye duyurmuş demektir. Kilise vaizinin sesi, bu yarı karanlık ortama bir canlılık katar. İki alev ışığının aydınlattığı görkemli kürsüsünde, çok alçak bir sesle konuşmaya başladığında, beni saran şey, artık papazın sevecen sesi değil, çok güçlü bir buyruğun duyurusudur.

Eğer bir bale ya da opera izlemek isterseniz, *Capella Mayor*'un arkasındaki "Transparent"a gitmelisiniz. Orada mermerden oyulmuş insanları, davranışlarıyla büyük etki uyandıran tiyatro yıldızlarını bulacaksınız. Gönül çelen nice güzellikler... Onların bacaklarını mı görmek istersiniz, çekinmeyin o halde, yaklaşın; işte bu yıldızlardan biri, bacaklarından birini kaldırıyor bir an, başını indiriyor, etekleri açılıveriyor. Baldırları, dizkapakları, ayak bilekleri gözden kaçacak gibi değil...

Artık melankoliyi anlayacak turistlerden, dua eden ve ortalarda gezinen çocuklardan başka kimse kalmadı katedralde. Işıktan kaçan kelebekler gibi, mum demetleri önünde saygıyla eğiliyor turistler, toprağı öpüyorlar. Küçük kızlar, sunağı kapatan örtüleri yavaşça kaldırıyorlar.

"Çocuk, köseğiye üflerken"
0.59X0.51, Napoli, Capodimonte Müzesi

Tümünün hareketlerinde bir çabukluk, güvenli bir süreklilik katolik kökenle ilgili bir içtenlik sezinlenebiliyor.

Toledo Sokaklarında

Zocodover'i katedrale bağlayan tek yolda ve otel çevresi

dışında, Toledo'da bir tek dükkân yok. Çimlerin her mevsimde yeşil olduğu, günün her saatinde canlılığını koruyan iki yolun geçtiği küçük, ıssız alanlarda gezinmek için, yolunuz rastgele dar sokaklara düşebiliyor. Daracık, dolambaçlı ve inişli-çıkışlı bu yollar boyunca giderseniz, evlerin yer aldığı iki ana yol hattına varabilirsiniz. Büyük döşeme taşları arasında, sivri tarafları üste gelen çakıltaşlı bir şerit, bu yolları böler. Her şeyin üstünde de, mavi gökyüzünün dar hattı sizi karşılar.

İster çıkılsın, ister inilsin, bu daracık geçitler, hep kiliselere, manastırlara, büyük duvarlara, doğrusunu söylemek gerekirse, gelişigüzel malzemeler, tuğlalar ya da kimi zaman harç aralarına atılmış taşlardan yapılma binalara açılıyor. Pek azı pencereli bu binaların, olanları da demir parmaklıklarla kapatılmış. Ağır granit taş kapılar, kabartma kemer motifleriyle süslü. Tulga tepeli bir başlık üzerinde, bir kudas kitabı ve çarmıhta İsa figürü yer alıyor. İşte, bu girişin üzerinde, gene Toledo'ya özgü, güzel bir arma motifi dikkatimi çekiyor. Fincan tabağı büyüklüğünde çiviler, kimi bir yumurta biçiminde, kapıların masif yüzeyini süslemekteler. Çevremizde, eski-püskü giysileriyle, uysal ve uyumlu davranışlarıyla, kor gibi parıldayan bakışlarıyla çocuklar... Tepemizde yarı insan biçiminde, alaycı görüntüleriyle bizi gözetleyen İspanyol evlerine özgü dam köşkleri, insanı düşünmeye yöneltiyor. Toledo'da yalnız bunlar değil, eski resimler, yıpranmış taşlar da var.

Ortalıkta gezinen genç kızlar ilişiyor gözümüze zaman zaman. Ancak bulunduğum yerden, onların yaşlarını saptamakta zorlanıyorum. Uyumlu adım atışları ve parlak giysileri dikkat çekebiliyor. Soylu kadınlar bunlar,

Doncellas'ın yatılı kız öğrencileri olabilir. Pencerelerden onları gözetleyen tutkulu âşıklar, sesleniyorlar bana. Bütün İspanya'da pek tanınıyor bu ev. "Seni kardinal evine götürecekler" dendi mi, burası akla geliyor İspanya'da.

Tahrik edici bir pitoresk ile keskin çizgili bir kabartmanın –tuğla binalar ve sarımsı bir gölge altında, birbirine karışan yalıyarlar– bu bütünlüğünü, hiçbir turist anlayamaz. Anlamamız gereken şey, gözden düşmüş olan bu kraliçenin moral niteliği, yani ruhudur.

Sarayları muhkem inşa edilmiş olan egemenlerin seçkin kentini terkettim bu sabah. Tage'ı görmek istiyordum. Arap kentinin yoksul dünyasına girmeye hazır olmalıyım artık. Afrika kıyısına iniyorum. Karşımda, çakıl taşlı topraklarla, çamurlu perdah tahtalarıyla bölünmüş bembeyaz evler. Kireç boyalı bu evler, güneş altında ışıl ışıl. Kapıları tuğla döşeli avlulara açılıyor: Çiçekler, çocuklar, Araplara özgü biçimde, beyaz basamaklar üzerine çömelmiş, kirli, beyaz örtülere bürünmüş kadınlar...

Kastilya saraylarının yıkıntıları içinde Afrika başlıyor. *Sparte* yolu üzerinde ilerlerken, arabacımın ağzından, Doğu'ya özgü bitip tükenmez bir şarkı yükseliyor. Şarkı, bu yakanın silinmez ırksal özelliklerini yansıtıyor. Karmaşık bir düşünce çevresinde, dört dizelik bu şarkıların bir benzerini, Toledo'da da duymuştum. *Malaguenas* deniyor bu şarkılara. Minarede İslâm müezzininin sesine benzer bir melankoli tonuyla söylenen şarkının kökeni, Endülüs kültürüne dayanıyor. Gün ağarır ağarmaz, böyle bir *malaguena*nın ilk sesleri kulakları doldurmaya başlar, doğa gibi bizim ruhumuz da bu şarkının sesleriyle canlanır, çiçeklenir. Böylece Toledo ve Tage, Tanrının Musa peygambere göründüğü andaki görkemine kavuşmuş olur.

Toledo çevresindeki tarlalar, birbiri arkasına sıralanan kıvrımlarla uzayıp gidiyor. Bir halkın üzerinden soyup, içinde yaşadığı mekânın dışına, doğaya fırlatıp attığı, ancak gene de içinde kendi kanını saklı tuttuğu bir maşlak görüntüsü yansıtır bu topraklar. Eğer içinizde bir kalp taşıyorsanız, gözünüz her şeyi görebiliyorsa, her adımda, romantizmle Yahudi kültürünün mücadelesine tanık olabilirsiniz. Araplar ya da Yahudi kültürüne özgü elemanların, kalın Katolik cilası altına işlenmiş görüntüsünü seçebilirsiniz burada.

Daha önce sinagog olarak kullanılan *Santa Maria la Blanca*'da, yahudiler, isteklerini dile getirmek için herhangi bir çam kozalağı alıyorlardı; *San Juan de los Reyes*'de ise, İspanyol soyluları, bir horoz ya da soyluluğun belirtisi olarak leopar, aslan ve kartalları seçiyorlardı. Bir tür duyumsama belirteciydi bu, bezeksel nesneler aynı zamanda. Onun da yeterli olmadığı ya da bundan usanç duyulduğu durumlarda, şöyle deniliyordu: "Bu kez neyi seçelim? Her yerde hamhalat bir adam, bir dolapçı bulunur genellikle..." Bizi bir yere götürmeyecek olan bu saçmalıkları bir kenara bırakalım. *Los Reyes*'in egemenleri, kendileri için gerekli her şeye sahiptiler: Başa oturtulacak bir çelenk, hakbilirlik güvencesi ya da bir kılıç. Sinagogun sorumluları silâh taşımazlardı, ruhun inceliğini yansıtmakta herhangi bir nesneye gerek duymazlardı. Av hayvanları, prenslerle birlikte olurdu her zaman; gözyaşı ağacı olarak bilinen çamın kozalağından başka bir şeyleri yoktu bu Yahudilerin. Bu iki farklı dünya, nasıl bağdaştırılabilir? Bir yanda Flaman zenginliği, öte yadan fakirlik, palmiye ağacı altında oluşan bir düşüncenin inceliği...

Eski bir camiden kiliseye dönüştürülen *Christo de la*

"Şövalye"
0.65X0.55, Madrid, Prado Müzesi

Luz'u ziyaret ettim. Orada, Roman tarzında bir sütun dikkat çekiyor. Bu sütun ve cami, onları, kendilerine ait olmayan bir Tanrıya hizmet etmeye zorlamaktaydı. İlginçtir böyle bir durum. Ama benim için ruh, her zaman önde gelir. İspanya'nın Katoliklerce yeniden fethinden sonra, Arap tarzında inşa edilmiş olan Toledo'daki yapılarda, bu

"Şövalye"
0.64X0.51 , Madrid, Prado Müzesi

ortak görüşü sezinlemek mümkün. Örneğin *Santo Tomé*-nin çan kulesi böyledir. Katoliklerin bu en büyük zaferinden sonra, burada İspanyollar tarafından kullanılmış olan Arap süsleme elemanlarıyla sık sık karşılaşmak, hiç de şaşırtmadı beni. Kur'an âyetleri yerine, Latince ve İspanyolca tümceleri, yapıların duvarlarına kazıyabiliyorlardı İs-

"Genç Şövalye"
0.55X0.49, Madrid, Prado Müzesi

panyollar. Katolik ustalardı bu işi yapanlar. Böylece Arap hocaların söyledikleriyle aynı amaç doğrultusunda, ama bu kez Katolik inançları yönünde yeni bir söz geçirilmiş oluyordu duvarlara.

Mesa evine şöyle bir girelim. Derebeylik döneminden kalma bu yapı, İspanyol armalarıyla süslü olarak,

Arap kültürünün seçkin örneklerinden birini oluşturuyor. Çok sert bir alçı zemin üzerine, sivri bir cisimle kazılarak işlenmiştir bu armalar. Her fırça darbesine, ruhundan izler aktarmış olan bir ressamın çalışmasına benzeyen bu yöntem, pek de alışık olmadığımız bir tekniktir. Bugün çevresini, geniş beyaz alçı yüzeylerin kapladığı, ama yerinde, daha önce insan figürleriyle süslü halıların bulunduğu –bu halıları, 1900'deki uluslararası sergi nedeniyle İspanyol pavyonunda görmüştüm– bu dekorasyon, gerçek bir işçilik ürünüdür. Onun altında mavi, yeşil ve altın rengi eski fayanslarla kaplı bir bölüm karşımıza çıkar. Bir beğeni düzeyini yansıtan bu yapıt karşısında, içimin erinç duygusuyla dolduğunu, kısaca sanat için sanat olgusuyla açıklanabilecek bir güzellik doyumuna ulaştığımı söylemeliyim. Ama doğrusu, burada beni çeken, kösnül bir beğeni değil. Düşünüyorum da, bu alçı yüzeyler üzerine ayrıntılı süslemeyi işleme sabrını gösteren sanat işçisiyle, bir Doğu çeşmesi yanına dikelerek, amber taneli tesbihi parmaklarının arasında bütün gün yuvarlamaktan bıkmayan ya da aynı şarkıyı, binlerce kez söyleyen Doğu İnsanı, aynı kişidir. Bu kişi, mimariyi ve Arap tarzı beğeniyi uygulamayı aklından geçirirse, Katolisizmin Doğu'ya özgü yönlerini de düşünecektir ister istemez. *San Juan de los Reyes*'te, Doğu sanatına özgü dekoratif elemanlarla bezenmiş pek çok arma gördüm o nedenle. Arap sanatı tarzında armalar... Sanat işçilerinin ruhunda derin yankılar uyandıracak ne yoğun bir zenginlik...

Benim uyarılmış imgelem dünyama giriveriyor birden bu yapı. Kendilerini İspanyol Katoliklerine özgü kültür öğeleri olarak kabul ettiren, ancak benim, onlarda Sami ırkına özgü nitelikler bulduğum değerleri anlamam böylece kolaylaşıyor.

Çevremde Kol Gezen Müzik

Pazar günleri, çevreyi dolaştığım saatlerde, küçük bir oturma yerinin, yöre halkına dinletmeyi gelenek haline getirdiği türden askeri müziğe kulağım alışmıştı, dinlemek hoşuma gidiyordu. Bu kez, evlenme hazırlığı içinde olan genç kızlar ve şık giyimli delikanlılar dikkatimi çekti. On altı yaşındaki Toledo'lu bir genç kızın bakışında derin anlamların saklı olduğunu gözlemliyorum. Evlenme yaşına gelmiş kızların ve annelerin bakışlarında belli belirsiz bir parıltı var sanki. Yaygın deyimle, klorozlu bir tavır içinde bu genç kızlar. Bana sorarsanız, onların bu tavırları, mutlu bir yaşam sürmeye istekli, fazla alçakgönüllü ve küstah olmayan, olağanüstü bir ruh güzelliğini yansıtıcı bakışlarıyla bütünleşiyor. Onların görüntülerinde, eski bir uygarlığın inceliğini, yumuşaklığını bulmaktan mutluyum. Askerlere kur yapan genç hizmetçi kızların gözleri, daha çok da kibar delikanlıların üzerinde. Çevremde, ışıktan gözleri kamaşan ve çakıl taşları üzerine atılan bozuk paraları toplamak için oraya buraya seğirten fakir çocuklar görüyorum. Uyuşuk bir müziğin ritmine göre salınan ve yüzyılların büyüsünü içlerinde saklı tutan bu insan kalabalığına, sıradan bir gözlemci olarak baktığımda, Sami ırkından değişik tipler dikkatimi çekiyor: Araplar ve İspanyol geleneğine göre giyinip kuşanmış Yahudiler...

Madrid'de yaşayan iki banker dışında, bir tek Yahudi yok bugün İspanya'da. "Onları korkutuyoruz" diyor gülerek bu yürekli İspanyollar. Doğrudur söyledikleri: Bidassoa'ya geçtiklerinde, ateşte yakma cezası, haklı bir tiksinti yaratmıştı İsrail halkı üzerinde. Günlerdir gözlemlediğim

gibi, eski-püskü eşya satan bu insanlar, acımasız azizlerin yaşadığı iç karartıcı manastırlarda bulunmak istemiyorlardı. Kaygulardan uzak yaşam isteği denebilir buna. Engizisyon, kendi ilkesel yapısı içinde dönemini kapattıktan ve bir dizi yanılgıdan geçtikten sonra, ateşe attığı zavallı şeytanlar arasında, ne bir Yahudi, ne de Yahudi yanlısı bulunduğunu farketti. *Errare humanus est.** Gene de hiç kimse hata yapmak istemez.

Eğer Toledo'da, bugün artık "ben Yahudiyim" ya da "ben Arap ırkındanım" diyebilen birine rastlamıyorsanız, bu tür insanlar sandığınızdan fazla demektir. Toledo'nun Alameda yöresindeki müzikli köşkler çevresinde gezinirken, II. Philippe döneminde çevreye büyük korku salan, herkesi kızdırıp rahatsız eden ünlü "El Tizon" kitabından bir resimle karşılaşacağını ummuştum.

En kısa ve kestirme tanımıyla "El Tizon", bir yergidir. Ama kapsadığı gerçeklik açısından da çok sert yargılar içerir. Kendisinden, taşıdığı kanın saflığını kanıtlaması istenen yeğenine, bu sıkıntıdan kurtulması için Kardinal Mendoza y Bovadilla bir mektup yazar, ya da belki daha hıristiyanca bir deyişle, yüce soyluluğa özgü alçakgönüllülüğü anımsatmak ister ona. İspanyolcada şu söz, bir uygarlığı tümüyle yansıtan çarpıcı bir deyiştir: "El Tizon de la Nobleza Espanola o Maculas y Sambenitos de sus Linajes?". "Le Tison"**, arma biçiminde bir ağacın, neredeyse ölü bir dalı, hiçbir kıvılcıma gerek kalmadan alev alan, kararmış, dumanlı görüntüsünün adıdır. Kardinal, hiçbir dalkavukça yaklaşıma, gerçek-dışı yoruma gerek duymaksızın, İsyanya'nın bütün soylu ailelerini sayıp döker

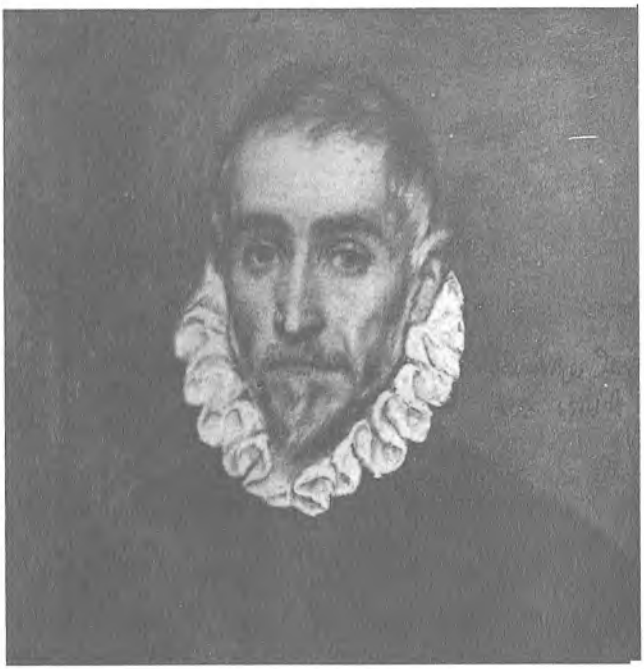
* "Hata, insana özgüdür". (ç.n.)

** Rüzgârla sönmeyen bir tür kibrit. (ç.n.)

"Kılıçlı Şövalye"
0.81X0.66 , Madrid, Prado Müzesi

ve her şeyde, Magripli ya da Yahudi kanı bulmaya çalışır. Bu gururlu ve soylu kişilerin omuzlarına Engizisyon'un atmış olduğu utanç mantolarını, bu "sambenito"ları bir anda silkip atar, Engizisyon'un sapkınlıkla suçladığı kuşkulu kişileri, Arap-Yahudi bağlaşımını ortaya serer. Bütün büyük soylulara, kendi "sambenito"larını gösterir ve bu

"Şövalye"
0.46X0.43 , Madrid, Prado Müzesi

gururlu çehrelere, kendi "Tison"unun külünü serper.

Bu yergi, Toledo'yu anlamamı bir ölçüde kolaylaştırıyor. Gözlerimin önünden törensel bir süreklilik içinde geçip duran bu insanların çehrelerine bakarken –burada, Katolik kralların ve Magripli prenslerin dönüşünü izleyen dönemi anımsayalım– geride hep Yahudi ve Arap kimliği varlığını duyumsatıyor. Kilise yönetiminin etkili gücü olmaksızın, Toledo, Hıristiyanların kutsal kitabına ve Kur'an'a dönüş yapan kendine özgü ağırlığını kabul ettiriyor.

Büyücülerin yaşadığı Kabbale*'in bu kentinde, İsrail'in büyük entelektüelleri Kuzey Afrika'nın, Babilonya'nın ve Juda'nın mirasına sahip çıkıyor, onları yorumlamaktan uzak durmuyorlardı. Toledo'nun öncülük yaptığı bilimsel gelişme, parlak aşamasına, Kudüs ve Tiberya kadar güçlü anılarıyla, dağılmış halkın bilincinde böyle ulaştı. Provence ve Languedoc'tan Mısır'a kadar, bütün manastırları dolaşarak, karaları ve denizleri aşma kararlılığını göstermiştir bu entelektüeller. O dönemde, Hıristiyanların düşüncelerini, daha çok da Kutsal duyuş, onlarca önemliydi çünkü. Hıristiyan düşüncesinin usa aykırı olduğunu kanıtlamak istiyorlardı.(6)

Keskin bir düşünceyle beslenmiş olan bu tedirgin insanlar, maliye ve felsefe konusunda da yetkiliydiler. Gençlik dönemlerinde *Cantique du Cantiques*'in bütün esrik yönlerini yaşamış olan rahibeleri yakından tanımışlardı. Toledo halkı, Lope de Vega'nın** *Juive de Tolède* adlı eserinde geçen ünlü kahramanı Rachel'ine benzer –bu ad sonradan Formosa'ya dönüşmüştür. Soylular, kralların da büyülemiş olan bu âşifte kadını, kralın gözleri önünde öldürmekten çekinmemişlerdi– binlerce trajedi kahramanına tanık olmuşlardır.

Toledo'da harap Yahudi mahallesi, gizli bir şiiri, içinde saklayıp durur. İlk bakışta kendini duyurmaz bu şiir. Alçakgönüllülükle, derin bir iniltiyle, öngörüyle, hareme özgü bir cinsellikle karışık bir şiirdir bu. Bilgin Yahudilerden birinin, Talmud'un yorumu üzerine şu notu dütüğü-

---

* Yahudilerde kutsal kitabın yorumu. (ç.n.)

** Felix Lope de Vega Carpio (1562-1635), İspanyol yazar. Madrid'de doğdu. Çok sayıda profan metin, 400 kadar dinsel dram ve bir pastoral roman ("Arcadia") yazdı. (ç.n.)

nü aklımdan geçirmişimdir hep: "Hoş kokulardan oluşan bir karışım". İşte İsrail'in çekici yönlerini ve güçlerini ortaya koyan gizin kaynağı buradadır. İspanya, bu gururu boşuna ezmeye çalıştı. Toledo'nun müzikli köşkü çevresinde, bu gururu gene bulacağımı düşünüyorum.

Çevremde gezinmekte olan güzel gözlü kadınlar, İspanya'nın koruyucu meleği Azize Thérèse'in doğumunu kutlamak için, dokuz gün sürecek olan törene katılacaklar. Ama Latince metinlerde olduğu gibi, bu genç kadınlar, kesin bir açıkyüreklilikle, Doğu'ya özgü bir ruhun melodilerini mırıldanıp durmuyorlar mı şimdi?

Onların çoğunun, kökleri tarihin derinliklerine inen ailelerden geldiklerini düşünmemek elde değil. Armalarla süslü saraylarının gizemli ortamında, birer din dönmesi olan babalarından sonra, inançlarını ve Yahudiliğe özgü geleneklerini korumayı sürdürüyorlar. Eski İspanya, bu inanç şapkınlarını, kargışlanmış kişiler (deyim yerindeyse domuz yavruları) olarak görüyor ve *Marranos* (İspanyol yahudileri, ç.n.) olarak adlandırıyorlardı. Görünüşte, kilise törenlerinin sofu izleyicileri olan ve Hıristiyanlara benzeyen bu kişiler, çocuklarına Jehovah* âyinlerini öğretiyorlardı. Engizisyon ile İspanyol ululara hısımlık ilişkileri bulunan ve onlara hep öfkeyle bakmış olan bu zengin Marrano'lar arasında, yüzyıllar boyu süren yaman bir mücadele, açık ya da kapalı biçimde, kendini hep göstermiştir. İkiyüzlülük ve inatlaşma, muhbirlik ve kıyıcılığı özendirebilmekteydi. Onların arasından biri, Maimonide**, putatapıcılığa karşı anlamsız bir formül geliştirme-

---

* İsrail halkının Tanrı'ya verdiği isim. (ç.n.)

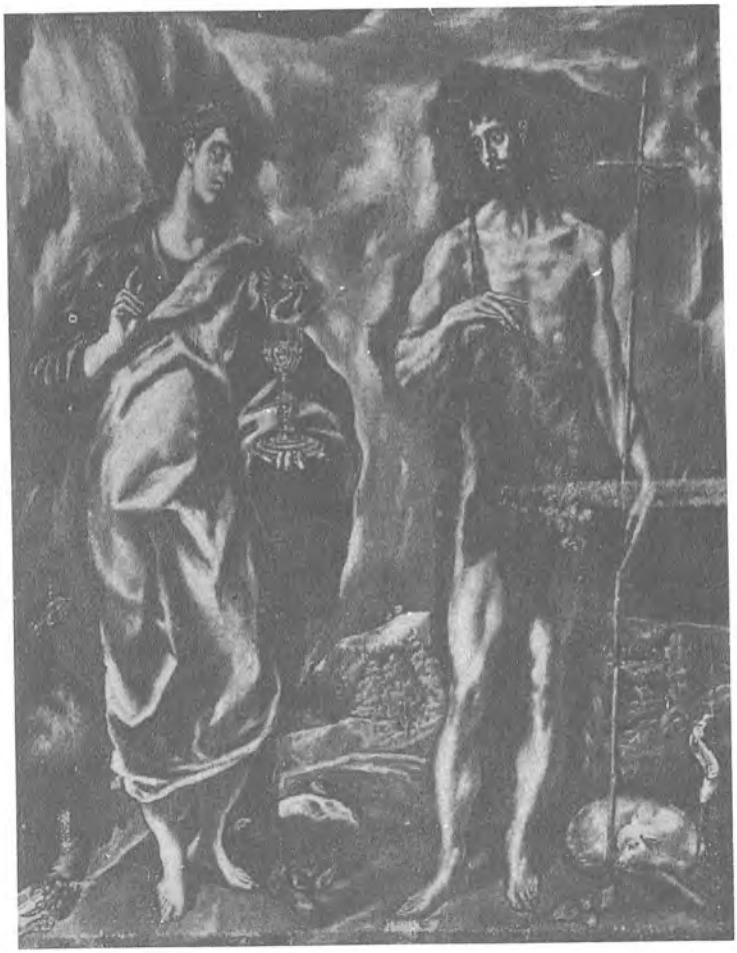
** Yahudi düşünür, din adamı ve doktor. Kurtuba'da doğdu ve 12. yüzyılda yaşadı. Us ve inanç arasındaki uyumu göstermeye çalıştı. (ç.n.)

ye kadar vardırdı işi. Muhammed ya da İsa'nın gerçek görevleri, halkın önünde açıklansa bile, fazla bir önemi olamazdı bunun. Şiddete boyun eğerek, Yahudilikten ödün verilemezdi. Kuşkusuz bu yolda ölümü bile göze almak, Jehovah'ı yadsımaktan daha iyiydi. Ancak İsrail'den yana olmak, ne istenebilir bir şeydi, ne de şehitliğe varmanın yolu olabilirdi. Dinsel görevleri, gizlilik içinde yerine getirmek yeterliydi. Ruhumuzda taşımakta olduğumuz onurlu gelenekle, uyumsuzluğun ötesinde, daha olumsuz bir şey düşünemiyorum, ama yaşamla uyum sağladığımızı gösterecek hiçbir şey de söz konusu olamaz bunun dışında. Maimonide, bu alanda yenik düşmüş olanları tanımlayıcı bir yazı kaleme almıştı gerçekten. O yazısında, bize, herhangi bir konuda ısrarlı olmak gerektiğini önerir, yenilgiye boyun eğmemeyi öğretir: İsrail'in gizi de buradadır zaten.

Müziğin sesinden uzaklaşıp Santiago del Arabal'ın yanından geçerken içeri girmeye karar verdim. Orada, 15. yüzyılın başlarında, Magriplilere ve Yahudilere karşı halkı ayaklandıran Vincent Ferrer'in kürsüsü, daha ilk bakışta dikkati çekiyor. Güçlü biriydi Ferrer, ama amaçladığı şeylere bir an önce ulaşabilmek için, kürsüsünden indi günün birinde ve dinleyicilerinin arkasından Yahudi mahallesine doğru yola koyuldu. Onların sinagogunu ele geçirdi ve orayı Yahudilerden temizledi. Burası, şimdi *Santa Maria la Blanca*'dır. Bu olay sırasında, inançsız birçok kişi, Tage'ın sularına atıldı. Artık hiçbir şey, eskisi gibi değildir: Irmağın suları bile, bundan böyle sarı akmaya başlar. Şimdi, ırmağın öte yakasında, bir Filistin doğası uzanmaktadır: Oradan peygamberler, Kudüs'ün sonsuz yıkımını bana fısıldamaktadırlar sanki. Arkadaşlarının da kat-

kıda bulunduğu bu başarısı, Vincent Ferrer'i bir ermiş katına yükseltmedi belki ama, bütün Yahudilerin Tage'a dökülmesi, onu neredeyse azizlik düzeyine çıkardı. *Santa Maria la Bianca*'da, taş üzerine oyulmuş olan iki satırlık bir yazıt, bir mutlu Drumont baskısının anısını yaşatmayı amaçlar. Bu kalkışmanın düzenlendiği küçük Santiago del Arabal kilisesinde, o zamandan bu yana, bir saygı işareti olarak Ferrer'in kullandığı kürsü, aynen korunmaktadır. Ferrer'i, elindeki haçı, kendine inananlara doğru yönelttiğini gösteren bir portre de aynı kilisede yer almaktadır.

Böylece, Toledo'yu bir uçtan öteki ucuna, durmamacasına dolaşmış oldum. Ne var ki kentin ruhu, gene de üst üste vurulmuş kilitlerin altında, gizemliliğini korumaktadır benim için. "Bu kentin evleri, diyor sevgili Théophile Gautier (onun bugün de aşılmamış olan melankolik anıları, İspanyol beğenisini yansıtan her şeyin arkasında varlığını inceden inceye duyurur) hem bir manastır, hem bir zindan, hem bir kale ve biraz da haremdir". Ben, bu evlerde, tam olarak tanımlayamadığım kösnül bir duyguyu sezer gibi oluyorum zaman zaman. Günaha benzer bir duygu, yaşanmış bir aşk duygusu, erdem ve din duygusuna karışıveriyor birden. Toledo'nun gizemidir bu; onu, tamı tamına anlamayı ne kadar da isterdik... Kim yol gösterir bize bu konuda? Çünkü bugün, herkes, bu imparatorluk yıkıntısından kaçıp uzaklaşmış bulunuyor. Oysa orada, yirmi bin peseta karşılığında sarayların en güzeline ya da on bin peseta ödeyerek mükemmel bir saraya sahip olabilirdiniz. Bugün ise, o saraylardan geriye, yalnızca yabancıları çeken küçük konutlar kaldı. Benim Toledo'da uzun süre kalmama şaşıran berberim, sabah gelip

"İki Saint Jean"
1.10X0.87, Toledo, San Iledefonso Kilisesi

akşam dönen sıradan turistlerden söz ederek şöyle diyordu bana: "Le gusta a ud Toledo? Vale poco. No hay sino algunas antigüedades solamente". (Toledo'dan hoşlandınız mı? O, bu beğeniye pek de lâyık sayılmaz. Burada birkaç antik eser var, o kadar...) Oysa burada, birkaç tonda söylenmiş "vale poco" ve "solamente" sözü duymak gerekirdi.

Bu çorak toprağı, büyük güçlükleri göze alarak keşfeden Greco, Toledo'nun gizini çözmemde de bana yardımcı olacaktır.

Dördüncü Bölüm

El Greco, Bana Toledo'nun Gizini Açıyor

Toledo'da, Greco'nun yapıtları peşinde bunca çaba harcadıktan sonra, onu incelemenin artık hiç de zor bir iş olmayacağı sonucuna varmakta kendimizi haklı bulabiliriz.

Greco üzerine temel bilgiler veren ve onu tanıtan bir kataloğu, ben de bir on yıl kadar önce elime geçirebilmiştim. Eski Toledo'nun yaşamı ve kültürü hakkında bilgi edinmemi sağlayan Bay Aureliano de Beruete'ye gönül borcum olduğunu, burada belirtmeliyim. Yıkık manastırların çevresindeki dar sokaklarda, Greco'yu daha yakından tanımak için dolaşıp durdum. Ne kadar zor bir işti bu... İki adet Saint Jean tablosunun, İncil yazarlarından birini ve Vaftizci Yahya'yı konu alan resimlerin bulunduğu *San Juan Bautista* kilisesine girmek, iki günümü aldı dersem, işin zorluğu hakkında bir fikir vermiş olurum sanıyorum. Ayin eşyasına bakmakla görevli kişi, o yıl (Ekim 1902) kiliseyi ziyarete gelenlerin ilki olduğumu söylediğinde şaşırmıştım. Böye bir durum, sıradan bir izleyicinin

yapıtları görebilmesine olanak verecek müzenin koşulları konusunda da aydınlatıcı bir ipucu olabilir. Gene de Greco'yu daha yakından inceleyebilmem için, Toledo'da geçirdiğim günlerin, daha önce Bayreuth'ta değerlendirdiğim dinlenme günlerine benzer bir olanağı bana yarattığını söyleyebilirim.

Toledo, papazların yaşadığı bir kent olarak kurulmuş. Bir halk deyişinde de dile getirildiği gibi, Katolik papazların çoğunun burada, hergün yedi âyinde bulunmaları gerekiyordu. Kentte tamı tamına doksan kilise ve bugün yıkık durumda olan onsekiz manastır var. Bunların her birinin, yaklaşık yirmi kadar rahibesi bulunuyor. Rahatça ziyaret edilen bu manastırlarda rahibeler, bugün reçel yapmakla meşguller. Geri kalanlarda ise ciddi kurallar geçerli. Kendisine bir mektup getirdiğim Santo Domingo el Antiguo, manastırın başrahibesi. Manastırın kapılarının, sabah altı ve altıbuçuk saatleri arasında âyine açıldığını söyledi. Daha az iyi yürekli olan bir başka rahibe, bana daha fazla bir bilgi vermedi, sabahın beşinde koridorları temizlemekle görevli kadınların, bana bu konuda yardımcı olabileceklerini söylemekle yetindi.

Kiliselere gelince, onlar âyine açık saatler dışında kapalı tutuluyordu. Bu da ziyaret saatlerinin, herbirinde değiştiği anlamına geliyordu. Ancak işverenler bayramında ve yılda bir kez açık tutuluyordu kiliseler.

Belirtmeden geçmeyeceğim, bu satırların yazarı, oralarda dine gerçekten saygılı birini bulmuş olsaydı, bu sert disiplini anlamakta zorlanmayacaktı. Ne var ki, altı ve altıbuçuk arasında açık tutulan *San José*'de, âyin eşyasına bakmakla görevli kişi, bu görevini kötüye kullandı, Azize Tecla'nın eli altında ve aslanın başı üzerindeki Greco'nun

imzasını göstermek için sunak taşının üzerine çıkan ve böylece gereksiz çaba gösteren birine engel olmaya gerek duymadı.

Üzerinden aşılabilir kolaylıktaki bu engelerin işlevini kavramak pek de anlaşılır bir şey değil.

Greco'nun özgün resimlerinin yerine, kopyaları konulmuş. *Santa Domingo el Antiguo*'daki Greco'ya ait resim böyledir: Aslı, kralın oğlu tarafından alınmış, yerine ise aynı tablonun sıradan bir benzeri konulmuştur. Bundan dolayı, satışlar yoluyla el değiştiren nice Greco, Far-West'in yaldızlı karanlığı içinde yitip gitmekte.

Öte yandan, bir başyapıt, bulunması gereken yerde olduğu halde, ışıksızlık ya da mekânla uyumsuzluk nedeniyle dikkatlerden kaçabiliyor. Toledo'da, en güzel Greco resimlerinin önünde zavallı din adamlarının kesmek için birbirleriyle yarıştıkları kâğıttan çiçekler, insanı tiksindiriyor.

Hele kendi hallerine terkedilmiş, seçkin tablolarla karşılaşmak ne kadar üzücü... Bu resimler, orijinal çerçeveleriyle duruyorlar bulundukları yerlerde, ama kir-pas içinde... Öyle ki Bay Beruete, eğer beş yıl önce gelmiş olsaydım, kont Orgaz'ın gömülmesini konu alan ünlü tablonun, sıradan bir tual gibi asıldığını görmüş olacağımı söyledi bana. Gene de, öyle görünüyor ki, Greco, hemşehrilerinin bu ihmalkârlığını önceden sezinlemişti ve tualini kalın bir tahta üzerine çivileyeceklerini sanki tahmin etmişti.

Ne iyi ki, Toledo'lular, bugün ellerindeki resimlerin değerinin farkındalar; yapıtları, kilise, manastır ve saraylarda özenle korumaları gerektiğini anlamış bulunuyorlar. Eğer yanılmıyorsam, onları baskı yoluyla çoğaltmak için

"Saint Jean ve François d'Assise"
0.64X0.50 , Madrid, Prado Müzesi

hiçbir şeyden kaçınmıyorlar.

M.M. Laffond ve Cossio, El Greco'nun yaklaşık yüzelli kadar tablosunu kataloglamış bulunuyorlar. Ben bu tabloların, Toledo'da, sanırım kırk kadarını görme olanağı buldum. Tarihsel sıralama içinde, bu tabloları incelemeye çalıştım.

"Saint Jacques le Majeur"
0.97X0.77, Toledo, Casa del Greco

Sırasıyla, Santo Domingo el Antiguo'ya, katedrale, Santo Tomé'ye, San José şapeline, San Pablo manastırına, San Juan Bautista, San Nicolas ve San Vincente kiliselerine, ayrıca yöre müzesine uğradım. Gittiğim her yerde, kilise kayyumlarının *Funerailles d'Orgaz* önünde söyledik-

"Saint Pierre"
0.97X0.77, Toledo, Casa del Greco

leri *Demente... c'était un fou* * sözü çınlayıp durdu kulaklarımda.

Yazarların ve sanatçıların, El Greco üzerine görüşleri, bugüne kadar birbirinden farklı olmuştur. Antoine de La-

* Bunak adam... Delinin biriydi zaten. (ç.n.)

"Saint Matthieu"
0.97X0.77, Toledo, Casa del Greco

tour, onun kişiliğinde, "zavallı bir kaçkının olağanüstü yeteneği"ni görmekteydi. Théophile Gautier, hayran olduğu Greco'nun, bir Titien taklitçisi olarak anılmasından kaygı duyduğunu ve bu sıkıntının, onu, ileri düzeyde Barok özentilere yönlendirdiğini öne sürüyordu. Ressamın yaşadığı dönem, onu, aykırı bir sanatçı olmaya itiyordu. Bir

"Saint Jude"
0.97X0.77, Toledo, Casa del Greco

Pacheco * düzeyinde olmak, ona saygınlık kazandırabilirdi. Ancak bütün bu şaşırtıcı görüleri haklı gösterecek bir sanatçı yapışına sahip değildir gene de Greco. Öyle de olsa, resimlerindeki yorumlarda, onun yüreğindeki gizle-

* Francisco Pacheco (1564-1654), İspanyol ressam. Portre resimleri ve kuramsal görüşleriyle tanınır. Velasquez'e öncülük yapmıştır. (ç.n.)

"Saint André"
0.97X0.77, Toledo, Casa del Greco

rini aydınlatıcı bir yaklaşım sezinlemek zor değil.

Bu gizemli sanatçının, yöre müzesindeki *Vue de Tolède* adlı tablosuna düştüğü bir not, beni hep ilgilendirmiştir. Tablonun bir köşesinde yer alan on yedi satırlık bu not, sanki onun gerçek kişiliğini ele vermektedir:

Ha sido forzoso poner el hospital de Don Juan Tave-

"Saint Jacques le Mineur"
0.97X0.77, Toledo, Casa del Greco

ra en forma de modelo porque no solo venia à cubrir la puerta de Visagra mas subia el comborrios o copula de manera que sobrepujava la ciudad, y asi una vez puesto como modelo y movido de sa lugar me parecio mostrar

la traz antes que otra parte y en lo demas de como viene con la ciudad se vera en la planta.

*Tombien en la historia de nra Senora que trahe la cansulla à Santo İldefonse para su ornato y hazer las figuras grandes me he valido en cierta manera de ser cuerpos celestiales, como venos en las luces que vistas de lejos por paquenas que sean nos parecen grandes.**

Oldukça kararlı bir estetiği yansıtan, son satırları gizemli bir ruhun varlığına tanıklık yapan ve bir ölçüde de anlaşılmaz görünen bu açıklamalar, Venedik'li büyük ustaların izinden yürüyen, sonunda da "sıra-dışı" ve "ender" ressamlar safına katılan bu sanatçıyı daha iyi tanımamıza olanak vermektedir. Kimilerinin bir tür delilik olarak niteledikleri, bizimse, onun üstün yeteneğine bağlamayı daha uygun gördüğümüz bu ruhsal bunalımın kökenini de, böylece sezinler gibi oluyoruz.

Kastilya, şaşırtır Greco'yu ve onu egemenliği altına alır. Bu yeni ortam, beklenmedik bir etki yaratır sanatçı üzerinde, böylece ayrımları daha iyi kavramaya başlar. Bu, yöre ressamlarının keşfetmekte zorlandıkları gerçekliği anlayıp yansıtmaya götürecektir onu. Dönem, Philippe

---

* Bu resme, Don Juan Tavera hastanesini model alarak yerleştirmek gerekli oldu. (Yalnızca bir ayrıntı olarak, resmin bütünlüğü içinde.) Aksi halde, yapının tümü konu alınsaydı, salt Visagra kapısını kapamakla kalmayacak, yapının büyük kubbesi de kentin görünmesini engellemiş olacaktı. Yapı, resme bir model olarak, gerçek yerinden başka bir yere konulmuş bulunuyor. Öteki türlü davransaydım, bana öyle geliyor ki, yapının önyüzünü, öteki yanlarından daha fazla öne çıkarmış olacaktım. Yapının kent içindeki konumuna gelince, bu, plan üzerinde görülecektir. Ayrıca tarihte Notre-Dame'ın, âyin kaftanını Aziz İldefonse'ye, dekoratif bir etki yaratsın ve ona bir büyüklük katsın diye götürdüğü bilinir. Göreceğimiz gibi ben, göksel figürler olarak söz edilen belirli bir tarzın üstesinden gelmeyi başarmış biriyim. Bu figürler, uzaktan, ışık altında, olabildiğince küçük gösterilmiştir. Ancak resimde, onlar bize büyükmüş gibi görünürler.

de Champaigne'in,* kraliyet sarayının portrecisi ol-mak için Flaman ülkesinden Paris'e geldiği yılları kapsar. El Greco Kastilya ruhunu en iyi biçimde yansıtan bir ressam olarak İtalya'ya gitmeyi de ihmal etmez. Cervantès'in ve Azize Thérèse'in çağdaşlarını daha iyi anlamamıza yardım edecek olan, bu Giritli ressamdan başkası değildir artık. Bizans sanatından aldığı ilk etkiler ya da Doğu kültüründen edindiği özlem duygusu, onun Katolik ya da Magrip kökenli bu halkı benimsemesinde etken olmuş olabilir mi? Onu, eski Yunan uygarlığının bir mirasçısı ya da içinde büyüdüğü İslâm kültür ortamının gönüllü bir üyesi olarak da düşünebiliriz. Toledo'daki semitik kültürü yorumlamak da, onun sanatsal yazgısını belirleyen bir etkendi. Öyle görünüyor ki, bu kente adımını attığı ilk günlerden başlayarak, yörenin geleneklerine uyum sağlamış, bu atmosferle kendini gizlemiş, onu yalınlaştırmış ve dramatize etmeyi başarmıştı. İçine yerleştiği bu peysajı, kendine göre yorumlamak başlıca uğraşı oldu El Greco'nun. İspanyol soylularının üzünçlü yaşamı içinde ve boz tepelerin arasında, daha önce tanımış olduğu papaların Roma'sından ve Venedik'in görkeminden uzaklaşır, resimlerinde soğuk ve donuk bir ışığı yansıtmaya başlar. Birkaç yıl önce Séville'de, San Telmo Sarayı'nda, bu sanatçıyı model alarak çalıştığını gördüğüm ressam, yoksa Greco'nun kendisi miydi? En azından, ressamın elinde taşıdığı palet, Greco'ya özgü bir paletti. Beşten fazla renk yoktur bu palette: Beyaz, siyah, narçiçeği kırmızısı, sarı

---

* Philippe de Champaigne (1602-1674), Brüksel'de doğan Flaman asıllı Fransız ressam. Piktüral klasisizmin büyük öncülerinden biridir. Başta Richelieu olmak üzere, döneminin önde gelen kişilerinin portrelerini yapmıştır. (ç.n.)

okr ve kökboya lak. Doğal olmayan kırmızıyı ve yaldızlı bir dizi rengi geri iterek, maviyi ve lâl rengini benimser. Büyük renk parçaları kullanarak, çiğliğe varan canlı ve sert tonlar oluşturmayı sever. Gene de kül rengi grilerle yapıtlarını donatmaktan geri kalmaz.

Dengesizlikle uyuşumu kendi yapsında bağdaştıran bu tekillik, bu mat ve ışıklı yoğunluk, sanatçıya, belirli bir törelliği yansıtmakta yardımcı olur. Gözkamaştırıcı Venedik'in sevdiği paganizm ve pitoresk, bu dönme yabancıyı ne ölçüde ilgilendirmiştir? İtalya'da olduğu gibi, güzelliği salt güzellik adına sevmek, Toledo'da bilinen bir şey değildi o zaman. El Greco'nun resmi şaşırtıcı, sert ve bir ölçüde yabanıl seçeneklerle, kâşif Don Quichotte'un ve sıradan bir kişi olan Sancho'nun tümüyle temsil ettikleri İspanyol ruhunu yansıtır. Gene de her şeye egemendir kâşif. El Greco, resminde kutsal kişilerin bedenlerini uzatır, onları birer ışık yalazına benzetir. Sanki koyu karanlıklar, onun resminde giderek büyümektedir. Bütün görüntüleri, yıldızlara özgü parlaklıkla kuşatır resimlerinde.

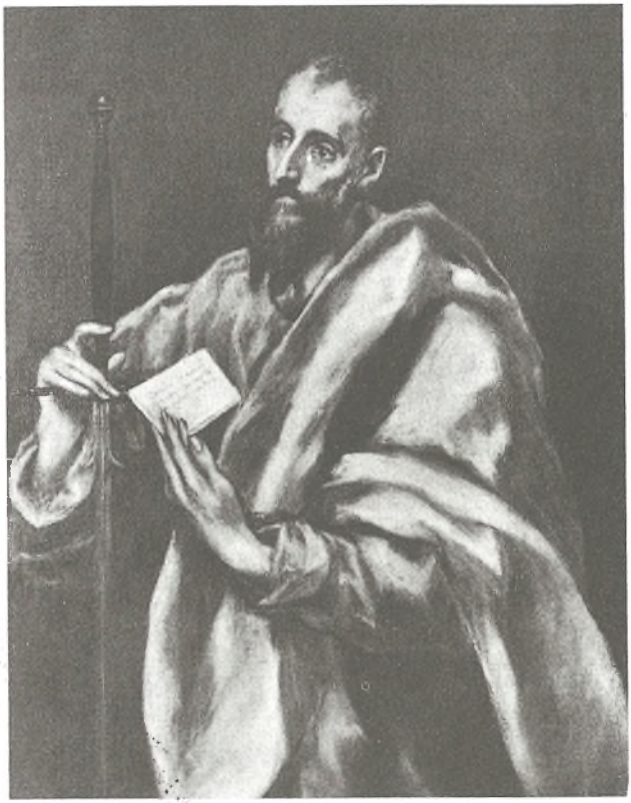
Sağı solu belli olmayan bu adam, İtalya'daki ciddi etüdlerinin kendisine kazandırdığı değerleri, büsbütün gözardı etmiş de değildir. Yeni bir ruh içinde kullanmak için, onları kendi yararına değerlendirmekten geri kalmaz. Çizgilerin ve renklerin karışımından oluşan Prado'daki Tintoretto'nun tablosunda durum böyledir, ama Greco'nun inceltilmiş figürlerinin yer aldığı resimler, daha ayıklanmış gibidir, neredeyse daha Araplaştırılmış diyebileceğim keskin bir yalınlık vardır onun resimlerinde.

İşte, coşku dolu tinselliği yansıtmak için gerekli siyasal ortam kendini göstermiştir artık: II. Philippe dönemi İspanya'sı. Bu dönemde Greco, yaşamlarını dine adayan

"Saint Philippe"
0.97X0.77, Toledo, Casa del Greco

ve bu yolda ölenleri, acımasız törelerin içinden gelmiş olan bir halkın hoşuna gidecek bütün bu alışılmadık ya da kıyıcı konuları işlemeyi, başka ressamlara bırakacak, bu tür temaların arka zemin oluşturduğu sıcaklığı ve onurluluğu taşıyacaktır resimlerine. Dinsel saygının ve onurun odaklandığı bir düşünce biçiminin oluşumu ilgi-

"Saint Paul"
0.97X0.77, Toledo, Casa del Greco

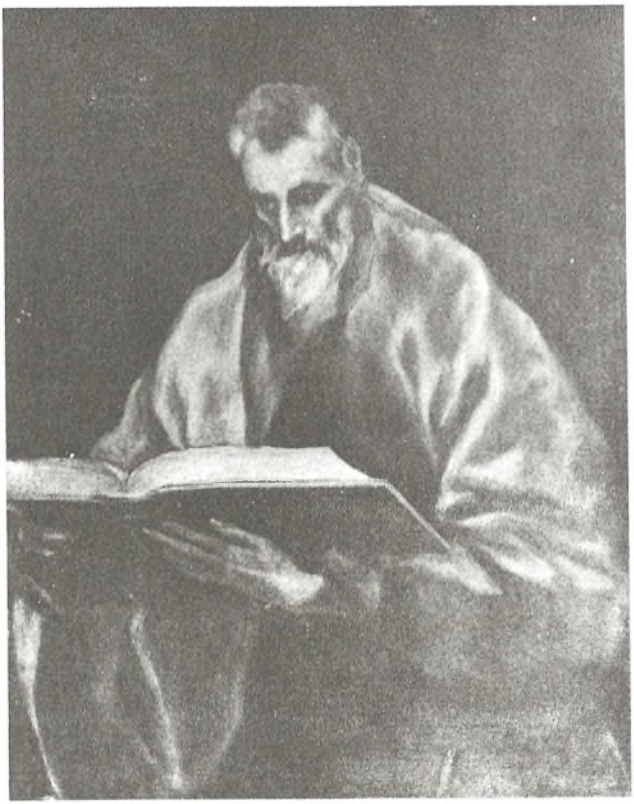
lendirecektir Greco'yu. Yapıtlarında duyguların yücelimi sorununu ve İspanya'ya özgü gerçekliği açığa vurmak isteyecektir Greco.

Kastilya ruhu önünde, onu harekete getirecek olan bu soylu model karşısında, El Greco, kendine özgü yeteneklerini ön plana çıkarmaktan kaçınır. Yeni bir bakış

"Saint Thomas"
0.97X0.77, Toledo, Casa del Greco

edinir. Küçük bir çocuğun saf duygularından, primitif bilincinden yola koyulur. Haklı olarak belirtmiş olduğu gibi, anlatımın kendisi önemlidir onun için. Tumturaklı bir anlatımın genellikle egemen olduğu bir ortamda, her tür ayrıntıcılıktan arınmış bir düşünce saflığıdır Greco'yu ilgilendiren. Hayranlık uyandırır, ama daha çok da tepki-

"Saint Simon"
0.97X0.77, Toledo, Casa del Greco

lere yol açar. Konuyla doğrudan ilgili bu anlatım içinde, hiçbir şey önemsiz değildir artık. Böylece öze ilişkin değerler yoğunlaştırılır, arındırılır ve ilk bakışta biraz zayıf gibi görünen, biraz acemice bir izlenim yaratan sinirsel anlatımı, bizi şaşırtan ve uyaran figürlerinin kasılmış görünümünden kaynaklanmaz gene de.

Millet Meclisinde, hayran olunacak derecede kusursuz, fakat aynı zamanda tahammül edilmez bir uzlaşım ve yapmacıklık içeren konuşmalardan sonra, sıradan birinin rahat konuşmasına kaç kez tanık olmuşumdur. Tanrı, her şeyin üstesinden gelir. İşte çok iyi konuşma yeteneğine sahip olmayan biri karşısındayız. Bir de gönül adamıysa bu kişi, söylemek istediklerini tam söylemese bile, beni gönendirmeye yeter bu. Bütün incelikleri bilen bir sanatçıda, içtenliğe bu dönüş hoşa gitmeyecek bir şey değildir elbet.

El Greco, Venedik ressamlarından öğrenmiş olduğu hiçbir ustalık gösterisinden yana görünmez, onların tümüne sırtını döner. Titiz ve derin bir duyarlıktır onda egemen olan. Kendisi için mutlak olana tutkuyla yönelir, görkemli bir soğukkanlılıkla, öze ilişkin olmayan her şeyi, kendi dışına iter. Bu tür yetenekler, büyük cerrahların karar yetilerine özgü bir şaşırtıcılıkla sürdürürler çalışmalarını. Kuralların dışında kalması, Greco'ya, bu nedenle benzersiz bir sanatçı kimliği kazandırmıştır. Oysa bu kuralların farkındadır o, ancak onları aşmak gerektiğini bilir, çünkü uzanlatım bilimi, hiçbir zaman yeteneğin göstergesi olmamıştır. El Greco, resimlerine temel oluşturan bu Kastilya ruhunun üzerine yükselir. Düşlem gücünün ve serüven tutkusunun yönlendirdiği sabit düşünceli İspanyol soylularından biri olmuştur bundan dolayı. Tıpkı on-lar gibi, Dulcinée'lerini* ve Bakire Meryem'i yüceltmeyenleri yakmaya, onlara acı çektirmeye hazırdır. Uzak adaların masalsı altınını ele geçirmek için, onların ya da başkalarının bedenlerini gözünü kırpmaksızın feda

* Cervantès'in ünlü yapıtı Don Quichotte'un kahramanlarından biri. (ç.n.)

"Saint Barthélémy"
0.97X0.77, Toledo, Casa del Greco

etmekten çekinmez. Cervantès, ünlü eserinde, onları düş kırıklığına uğratsa bile, bu büyük düşçüler ve gönül kâşifleri için, gene de dostça duygular beslenir. Greco da, onlardan biridir. Çizdiği portrelere bakın: Eleştirmenlerin

"Fransa kralı, Saint Louis"
1.17X0.95 , Paris, Louvre Müzesi

modellerini birer kahraman olarak tanımladıkları bu portreler, sanatçısının düşlem gücünü, usdışı bir çizgiye kadar götürür.

Kuşkusuz bir çılgın değildi Greco, saplantıları olan biriydi olsa olsa... Bütün yaşamı boyunca, ortak düşünce-

"Saint Jacques le Majeur"
1.23X0.70 , Toledo, Santa Cruz Müzesi

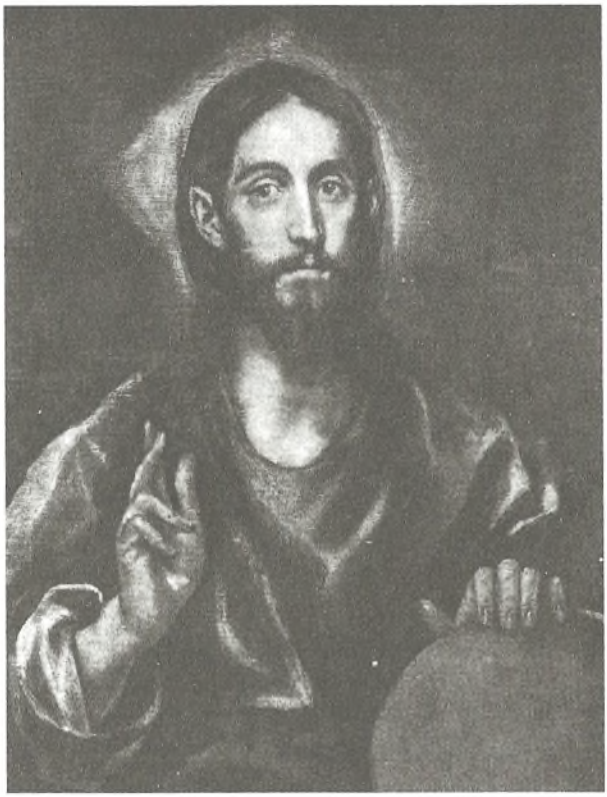
"Haç taşıyan İsa"
1.04X0.78, Madrid, Prado Müzesi

lere saplanıp kalması bundandır. Sık sık ortak temalara döner, onları değişik biçimler altında yineler, ruhunda olgunlaştırır onları, tablodan tabloya taşıyıp durmaktan yorulmaz. Kendi aralarında benzerlik gösterir bu resimler. Ama aynı zamanda, her defasında da yeni anlamlar kaza-

"İsa Peygamber"
0.97X0.77, Toledo, Casa del Greco

nır. François d'Assise'i konu alan resminde, yaşlı adam beyaz sakallıdır, yanında ise İsa, Meryem (her gün biraz daha ululaştırdığı kendi kızıdır bu belki de) ve soylu delikanlısı (onun kişiliğinde, hep küçük bir çocuk olarak gördüğü kendi oğlu) yer alır. Kendini de tuallerinde göster-

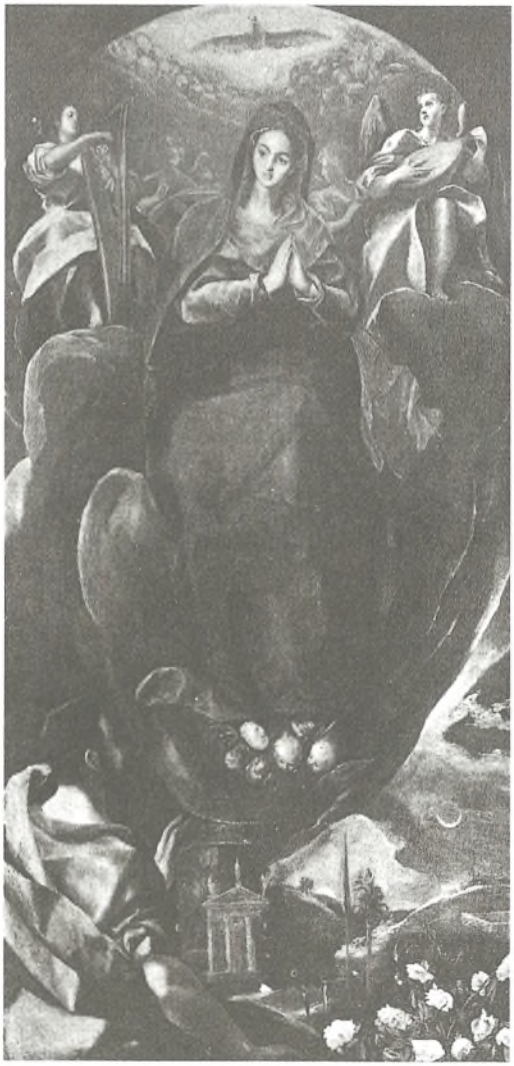
"İsa Peygamber"
0.72X0.55, Madrid, Prado Müzesi

mekten hoşlanır, çehresine, kendi ruhunu soylulaştırıcı bir görkem katmaktan geri kalmaz. Meleklerini de bu arada unutmamalıyız. Saint-Vincent kilisesinde, bu meleklerden biri, görkemli kanadında, gökyüzüne ağan Meryem'i taşımaktadır. Greco'nun bu resimlerde yer alan çehresi, bana her zaman Toledo'lu bir Yahudi bilginini,

"Meryem"
0.52X0.41 , Madrid, Prado Müzesi

bir tür Ortaçağ saz şairi ya da düşünürü olan Abraham İbn Ezra'nın sevimli imajını düşündürmüştür. 12. yüzyılda, Yahudi cemaatlerini, bir baştan ötekine dolaşan İbn Ezra, şöyle demişti: İnsanlarla Tanrı arasındaki ilişkiyi sağlayan, bir melektir". İşte çoğu kez, sıradan bir ermiş melek görüntüsüyle, orta halli dekoratif bir eleman ola-

"Meryem Ana"
3.47X1.74 , Toledo, Santa Cruz Müzesi

"Meryem'in taç giymesi"
0.90X1.00, Madrid, Prado Müzesi

rak, tualden tuale taşınıp duran da, bu büyük düşçüden başkası değildi.

Melek, resimde sıradan bir görüş açısının ürünüdür. Bu konuda, Greco'ya itirazlar öne sürülmüştür. Melekler, çileci İspanya'yı, bir baştan öteki başa, onun yapıtlarıyla dolaşıp dururlar. Örneğin Kont Orgaz'ın karşısında, Antoine de Latour'un söylediği şu sözlere kulak verelim: "Hiçbir yerde, diye yazıyor *Tolède et les bords du Tage* adlı eserinde, bu aykırı yetenek kendi damgasını bu kadar şaşırtıcı biçimde vurmamıştır yapıtlarına, bu tabloda olduğu kadar... Bunu, söz konusu tablonun, insansal boyutu ola-

"Meryem, çocuk İsa ve Sainte Anne"
1.78X1.05, Toledo, Santa Cruz Müzesi

rak adlandırmak isterim. Herkesin etrafında toplandığı bu ölüm sahnesi, hayranlık yaratacak düzeydedir. Bütün bu başlar,yaşamın birer göstergesidir; çok sanatsal bir anlatımla gruplandırılmış olan bu insanların üzerindeki ışık

"Kutsal Aile ve Sainte Anne"
1 27X1.06, Toledo, San Juan-Bautista Hastanesi

dağılımı, onları başarılı bir teknik çevresinde bütünleştirir. Ama bu bilgince sanatta her şey, yapıtın üst bölümü için geçerli değildir. Orada gökyüzü, ressamın kafasındaki kargaşayı yansıtıyor izlenimini veren bir bulutlar karmaşasıdır..."

Sanatçı tarafından yapılmış bir kopyasının yer aldığı

"Üçlem (Teslis)"
3.00X1.79, Madrid, Prado Müzesi

Prado Müzesindeki *Enterrement,* onun ününü yansıtmasa bile, Latour'un görüşünü haklı çıkarır. Ne büyük değerbilmezlik: Bu tablonun kendisi yerine bir kopyasını asmak gibi sıradan bir eylemde bulunanların şöyle dediklerini duyar gibi oluyorum: "Sesini duymasam, Jeanne

"Dirilme"
2.75X1.27 , Madrid, Prado Müzesi

d'Arc'ı daha çok severdim..." Birçok ülkede rastlanabilen bu tür amatörler, ressamın tabloda gerçekleştirdiği anlatımı, resimdeki gökyüzünün tamamladığını ve doğruladığını nasıl bilmezler? Toledo'nun en seçkin insanlarının ruhunda ve çehrelerinde yakaladığı da bundan başka bir şey değildi Greco'nun. Özsaygı, alçakgönüllülük ve hüzünle sarmalanır Greco'daki güzellik kavramı. Doğaüstü bir yaşama sahip olan *Enterrement*'daki İspanyol soyluları, ayırdedici özelliklerini bu kavrama borçludurlar. Greco'nun, onların başları üzerinde biçimlendirdiği göksel sahneyi, onlar gönül gözleriyle görürler. Bir çılgınlık kanıtının bulunmak istendiği bu kutsal mutluluktan, anlamı dışa vurmayan figürlerin çehrelerindeki metafizik düşünceyi kavramakta güçlük çekmeyiz. İşte, örneğin Arapların ilgi duymakta zorlandıkları, ama günümüzün biz modern insanlarına önemli görünen çok açık görme biçimleri...

Azize Thérèse'in çağdaşı olan birinin gözünde Orgaz'ın dostları, bedenleriyle uyumlu ruhsal durumları yansıtırlar. İçinde yer aldıkları bedensel kılıftan kaçıp kurtulurlar. Boşlukta dalgalanır ve özledikleri parlaklığa ulaşıverirler. İsa'ya özgü yumuşak ve incelikli tavırlardır onları çeken. Şiirin soyluluğuna ulaşmak isteyen kalpler gibi, durmaksızın ona koşup dururlar.

Bizi Greco'nun resimleri karşısında duyarlı kılan şey, onun benzersiz yeteneği ve modellerini büyüleyen metafizik gücüdür. Yaşı ilerledikçe, düşleri de dinsel meditasyonla, giderek daha da zenginleşir. San José şapelinin süslemelerine, onun resimlerinden yayılan seçkin bir sevecenliğe tanık olursunuz. Neredeyse renkten yalıtılmış görünümü içinde *Saint Martin* tablosunda, sevimli genç bir adam, arkadaşının mantosunu, incelikli bir tavırla tu-

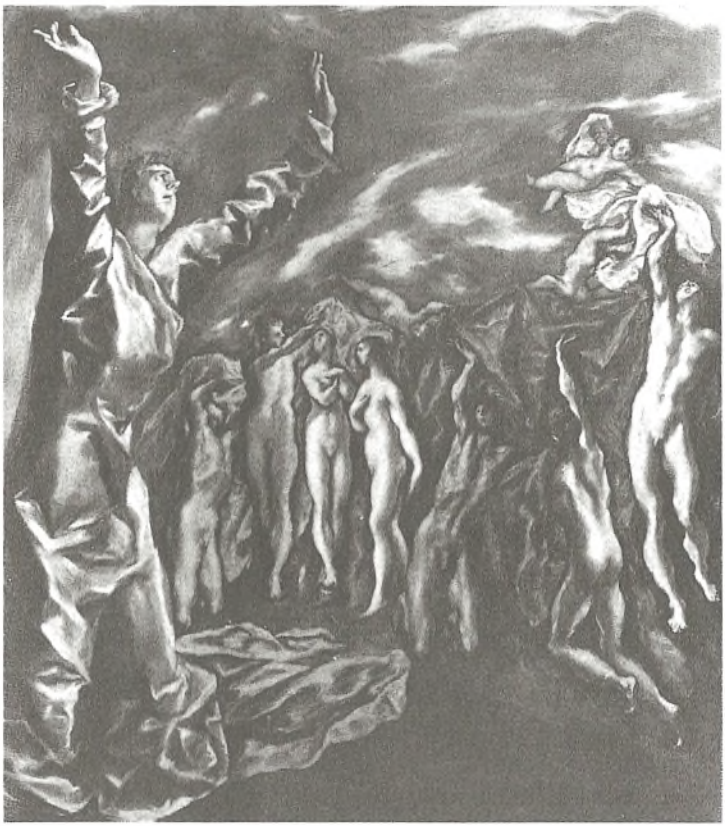
"İsa'nın vaftizi"
3.30X2.11 , Toledo, Sanjuan-Bautista Hastanesi

"İsa'nın vaftizi"
3.50X1.44 , Madrid, Prado Müzesi

"Saint François d'Assise"
1.52X1.13 , Madrid, Prado Müzesi

"Apokalipsin beşinci mührü"
2.25X1.93 , New York, Metropolitan Müzesi

tar. *Saint Joseph*'de ise, genç bir prensin yardımcısı ve aziz, yeniyetme biri tarafından kutlanır ve melekler, saraya özgü törenlerde rastlanan seçkin bir hareketle ona taç giydirirler.

Greco'nun resimlerinde Saint Joseph, her zaman gö-

"Meryem'in göğe ağışı"
3.43X1.74 , Toledo Santa Cruz Müzesi

nül çelici davranışlar içinde görünmüştür. Aziz Jean-Baptiste de Tavera'nın yer aldığı *Sainte famille*'de, çocuğunu emziren Meryem'in yanıbaşında ve hemen arkasındaki Aziz Joseph, Meryem'in tavırlarını dikkatle izlerken, bu görüşümüzü doğrular bir görünüm sergiler. Her zaman ölçülülüğü telkin etmiş olan bir tanrının kulu olduğunu unutmaz Greco. Güç bir görev üstlenmiş dürüst bir insan, üstün yetenekli birinin hocası, büyük bir prensin eğiticisidir aynı zamanda.

Kalbin masum itiraflarını, gizemli öğelerle bağdaştırmayı bilir Greco. Yaşı, elliye varmıştır. Bu dönemde, kutsal ve insansal olgular, işlediği başlıca temalardır. Bundan böyle, resimlerinde artık ruhun dışa vurmayan görüntüleri üzerinde duracak, resmindeki aziz figürleri, birer parıltıya dönüşmüş olarak ortaya çıkacaktır. Prado Müzesindeki *Réssurection du seigneur*'üne bakın: Toprak ele geçirilmiştir artık, Kurtarıcı'mız, elinde taşıdığı bayrakla, göğe doğru ağmaktadır. Kalbi sevgiyle dolu olan kişinin gönül zenginliğidir burada söz konusu olan.

İsterseniz onun, *Baptême du Christ* adlı tablosunu incelemek için, Toledo'daki San Juan Bautista hastanesine doğru çevirelim yolumuzu. Burada İsa, neden böylesine üzgün görünmektedir, sağ bacağı neden kıvrılmıştır? Bu tabloda Greco, desenin doğal görüntüsünü bozar ve kendi düşüncesini daha iyi yansıtabilecek bir anlatım biçimi oluşturmak ister. İsa ve bütün insanlar için, doğumdan yeni bir yaşama geçiş söz konusu değil midir bu resimde? Suların içindeki yaşlı Adem, yeni bir biçime dönüşmektedir. Resimde iletilmek istenen düşünceler, böyle bir eylemden kaynaklanır. Bu düşünceleri içten kavrar ve onları birbiri içinde eritir Greco. Sanki düşüncelerin birliğini,

"Hıristiyan yortusu"
2.75X1.27, Madrid, Prado Müzesi

resimsel anlatım olarak yansıtmak ister gibidir. Olay, akşama doğru, kuytu bir mahzenin loş ışığı içinde geçmektedir. Bu ışığın belli-belirsiz yansımaları gibidir figürler. Gökyüzünün ve toprağın, birbirine karıştığı bir sahneyi gönül gözüyle izlemekte olan bir sanatçının yapıtı karşısındayız.

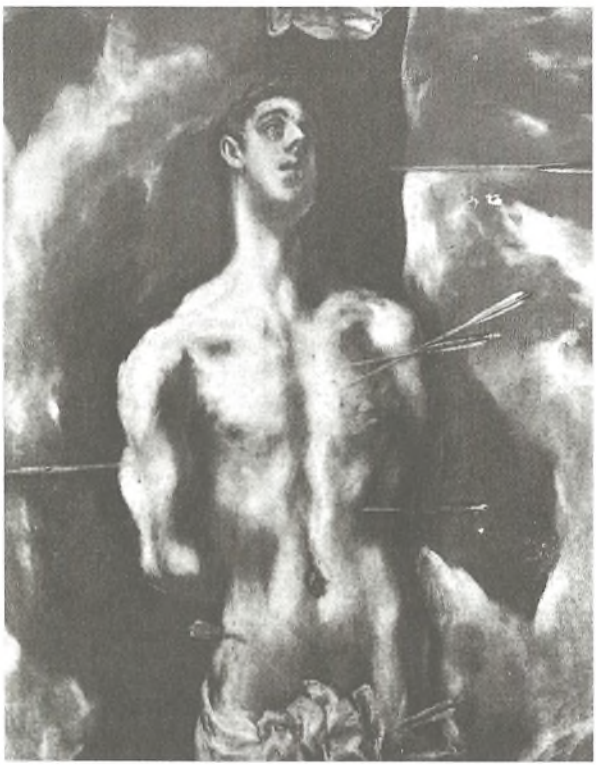
Collège des demoiselles nobles'daki *Saint François d'Assise* adlı yapıtı, elinde taşımakta olduğu kafatasıyla gerçek bir Hamlet görüntüsünü akla getiren Aziz François'ya bakılırsa, dinsel bir trajedi sergilemektedir. Saint-Nicolas kilisesindeki Santo Domingo de Guzman'ı, çarmıh önünde ilâhi bir vecd ile eğilmiş biçimde gösteren figür de böyle bir etki yaratır. Bu tür dinsel bir trajedi sahnesini, alışılmışın dışındaki görüntüsüyle, *Apocalypse* adlı yapıtında, ressam İngacio Zuloaga'nın da ele almış olduğu söylenebilir mi?

Ölümünden az bir süre önce, Toledo'daki Saint-Vincent için yaptığı *Ascension de la Vierge* adlı tablosu, son yapıtları arasında, özellikle renk yönünden etkileyici bir çalışmadır. Resim, duygularımızı harekete geçirecek bir etki yaratır. Kırmızı rengin tonları ve ışık yansımaları nedeniyle bu kompozisyon, hem incelikli hem de güçlü bir yapıt karşısında bulunduğumuzu belgeler. Resimde Meryem, çevresindeki müzisyenlerle göksel sarayında, boşluğa ağmış olarak görünür. Ona bakan herkes üzerinde saygınlık uyandırıcı, seçkin bir kişi izlenimi yaratan Meryem, bu tablodaki konumuyla, sanatçının öteki yapıtları arasından bir kraliçe görünümüyle ayrılır. Bir ses, bir şarkı melodisinin titreşimi ya da bir oyun sırasında geçici bir dinlenme ânı gibidir bu figür. Son benzeşim, benim üzerimde daha çok da bir hayranlık, bir sessizlik duygusu

"İsa zeytin bahçesinde"
1.02X1.14 , Toledo Sanat Müzesi

uyandırmış ve tuale bağlamıştı beni. Tablodaki belli-belirsiz insan çehreleri, duruşları saptanmış figürler, inceden inceye araştırılmış, seyrek rastlanır seçkin, ama gene de doğallıktan uzak olmayan tavırlar dikkat çeker. Üst düzeyde bir sanatçı yeteneğini yansıtan bütün bu gerilimli incelikler, tabloda, sanatçısına özgü, çekimli bir atmosfer oluşturur. Bütün kompozisyonun ağırlığını üstünde taşıyan ve Meryem'in göğe doğru ağmasına yardımcı olan alttaki melek figürü, her şeyi bir yana itercesine, kanadını kararlılıkla açar. Yaşlı Greco'nun, bu talodaki göz kamaştırıcı yürekliliği, kutsallık tutkusu, oldukça şaşırtıcıdır. Ölü-

"Saint Sébastien"
1.15X0.85, Madrid, Prado Müzesi

müne birkaç ay gibi kısa bir süre kalmışken, anlatım zenginliğinin doyum noktasına ulaştığı bir dönemde, sabırsız yüreğini dolduran her şeyi, kendine özgü bir teknikle, resimlerine aktarmak istemektedir sanki.

Greco gibi, yapıtlarına hayranlık duyduğum başka büyük sanatçılarda, örneğin Goethe *Faust*'unda, Chateaubriand *Vie de Rancé* 'de, Hugo, uğultulu son dizelerin-

"Saint André ve Saint François"
1.67X1.13, Madrid, Prado Müzesi

de, yaşlılık dönemlerinin gizemli ürünlerini, suyun çekildiği geniş kumsala alabildiğine yaymaktan geri kalmamışlardı. Anlaşılmayı beklemeksizin, son yapıtlarını bir an önce üretme isteği, anlatım yöntemlerini kendilerine özgü kılarak, imzalarından ödün vermeksizin etkin olma, sorunları aşma ve ölümsüzlüğe ulaşma gücünü sağlamıştır onlara. Yarı yıpranmış görünün sanat anlayışlarını bir

"Günah çıkaran Saint Jerôme"
1.68X1.10,
Washington Ulusal Sanat Galerisi

"Saint Pierre"
2.07X1.05,
El Escorial, Real Monasterio

kenara itmek, başkalarının üzerine çıkmak gibi bir amaç da saklı değil midir bu çabanın arkasında? Başka sanatçıların dışında kalmış görünürler böylece, kendi deneyim ortamlarında yalnızdırlar artık. Bana sorarsanız, Greco' nun başyapıtı, doğaüstü yaşamının bir yansıması olan ve şimdi Madrid müzesinde yer alan son çalışması, *Pentecôte* adlı kompozisyonudur.

Greco'nun resimlerini daha iyi anlamak için, kendimi her zaman zorladığımı itiraf etmeliyim. Onda, birbirine karşıt devinim öğelerinin var olduğuna hep inanmışım-

"Kutsal haber"
0.26X0.20 , Madrid, Prado Müzesi

dır. Yorum gerektiren bir sanat üslûbu karşısında bulunduğumuzu unutmamalıyız. *Orgaz* tablosunun üst bölümünü daha fazla sevmemin kanıtları ne olursa olsun, o bölümde ilginç bir uyumsuzluk da bulmuşumdur. Geleneklere aykırı bir şey yoktur tablonun o bölümünde. Ancak elemanların birbiriyle ilişkisi, yeterli düzeyde değildir

gene de. Tanrı inancından kaynaklanan *Pentecôte*'da ise, bunun aksine, daha bütünsel bir izlenim edinmişimdir. Orada, bütün oluşumlar, her biri başarılı birer portre olan havariler ve azizler, ışıklı bir çizgiyle süzülüp akan *Esprit-Saint* '*e ulaşmak için, kendi doğal yapıları dışında, tek ve ortak bir devinim içinde görünürler. Neredeyse tinselleşmiş olarak çıkarlar karşımıza. Esrimenin büyüsel etkisi, bu figürlere baskın çıkar ve değiştirir onları, daha da kahramanlaştırır.

Greco, *Pentecôte*'da, ender rastlanır yeteneğinin üst aşamasına ulaşır. *Orgaz*'da ise, gerçekçi bir başyapıtla, düşsel bir resim denemesini bir arada yansıtır. Ancak burada, yaşayan insan bedenlerini, İspanyol soylularını, kasılmış figürleri, derece derece yumuşayan renklerle, olağanüstü bir heyecan içinde, ağırlıklarından yalıtarak, neredeyse buğulaştırır: Dinsel bir gerçekliği, duygun kılmanın bir yöntemi olabilir bu tutum. (7)

Greco'nun olağan-dışı bir insan olduğundan söz edilmişti. Burada bir noktaya dikkati çekmek isterim: Greco, bir İspanyol katoliği idi. Dinsel anlamda bir ululuğu, resimlerine yansıtmaya çalışmıştı. Bütün katolikler, bu tür bir çabayı gerçekleştirme gücüne sahiptirler. İspanyol katolik, bütün bunlardan farklı olarak, kendi kimliğini de bu ruh içinde göstermekten yanadır.

Greco'nun resimleri, Azize Thérèse'in çizgisinde ve Aziz Jean'ın şiirlerinde bütünleşir. Kastilyalı ruhuna yaraşır bir iç yaşamın işaretidir bu. Hiçbir kitap, bu tür bir yaşamı, Greco'nun yapıtlarına özgü bir tamlık içinde aktaramazdı. Onda, ölülerin yüz çizgilerine daha yakından ta-

---

* Kutsal ruh. (ç.n.)

nık oluruz: Ölülerin düşleri ve düşünceleri, resimlerden dışarı yansır sanki. Greco, 17. yüzyılda yaşamış olan Toledoluların doğuştan gelen özyapılarına götürür bizi. İşte, onların gökyüzüne doğru açılan en soylu arzuları; Greco olmasaydı, onun bu sanrılı resmi ortaya çıkmasaydı, bu kalplerden hiçbiri, kendini ölüme karşı koruyamazdı. Eğer Greco'nun resimlerini görmemiş olsaydım, neredeyse yok olup giden bu kentin içinde yaşamış ruhların farkına varmayacaktım, Toledoluların hangi yıldızla uzlaştıklarını bilmeyecektim. Toledo'nun katedrallerini dolaşırken, o atmosferleri dolduran heyecanın ne olduğunu, Greco' nun resimlerini gördükten sonra anladım. İtalyanların eğlenceli mutluluğundan, Flaman dünyasının alışılmış sağlıklı yapısından uzakta, evreni hayranlık dolu bakışlarla izleyen bir yaşam ortamına, üzünçlü ve kasvetli bir melankoliye götürür bizi Greco. Resimlerindeki renkleri ve gizemciliğin etkileyici çizgisini görmeseydim, Toledo'nun ören yerlerini, belki de bu kadar sevmeyccektim.

Öte yandan, bu uçuk renkler, olduğundan daha fazla kullanılsaydı, çizgiler de daha fazla uzatılmış olsaydı, aykırı düşmeyecek, böylece de ressam, Toledoluların ruhuna daha fazla yakınlaşmış olacaktı.

Sanatçının üstlendiği bu anlatım biçimi, kimilerine itici görünebilir. Şöyle dendiğini duyar gibi oluyorum: "Mutlu insanların, bu yaşam içinde bütün zaaflarından arınmış olarak gösterilmeleri mümkündü, ancak biz, onları bu zaaflarıyla benimsemeye hazırız gene de. Sizin ışıklı melekleriniz, tüy gibi hafif ve görkemli görünüşleriyle bizi şaşırtıyorlar; soğuk ve tekdüze bir etki yaratıyorlar gözümüzde. Geçici yaşamdan uzaklaşmak gerektiğini size anımsatmak isterdik, yeter ki, yok olmayı hak edecek

"Çarmıhda Isa"
2.50X1.80 , Paris, Louvre Müzesi

bir amaç uğrunda kendimizi feda edebilelim... Böylece sürekliliğe değer bir şeye yer vermiş olacaktınız. Bu yalancı dünyanın aldatıcı güzelliğine, öteki dünyanın şanını neden üstün tutmayasınız... Eğer yaşayanlar, ölümcül kırılganlıklarını, kutsal şeylerle karıştırma gafletine düşüyorlarsa, sonsuzluğa ulaşmak için gökyüzüne yükselerek, öteki dünyanın şanını elden kaçırmış olmuyorlar mı? Zavallı bir yaşamdan sonra, cennet kimlere görünecek dersiniz... İyi biliyoruz ki, inanç, varlıkları tinselleştirir. Gelgelelim biz, soylu bir kelebek görmek istedikçe, siz bir larva gösteryorsunuz bize..."

Bu tür bir yakınmanın niteliği, bize yabancı değil artık, biliyoruz onu. 19. yüzyılın anlatım biçimi, bu yakınma üzerine kuruludur. Söz konusu biçim, dünyanın görünümünden umutsuzluğa kapılarak gizeme sığınan ve böylece de tinselliğin dünyasına giren romantik bir Greco'yu düşündürür bize. Bu kırgın ruhları hoşnut etmek için, Toledo semalarında uçuşan ve gökkuşağı altında, Alplerin peri kızına Manfred'in söylediği şarkıyı, Greco'nun düşsel dünyaya söylemesi gerekirdi: "Doğaüstü güzel yaratık... Işıktan saçların, göz kamaştıran parlak gözlerin, genç kızların ölümcül beyazlıktaki çekiciliklerini anımsatan beden hatların, kendi oransal ölçüleri içinde, dünyalıların ölçülerini aşıyor ve daha temiz bir özden kaynaklanıyorlar..."

Bu tür sözler, Greco'nun gerçek sanatsal yazgısındaki mutlak bilinmezliği de açığa vurmaktadır. Bizi, duyusal zevklerden arındığımız bir ortama doğru çeken bu sözler, bedensel çekiciliğin işlevine de yabancı değildir. İspanyol metafiziğine ilişkin değreler, böylece içimizi doldurur. Şu halde, Greco'nun soylu, tinselleşmiş, "görkemli beden-

"Körün iyileşmesi"
0.66X0.84 , Dresden, Gemaldegalerie

ler"i, özgürleştirilmiş ruhumuzun, arındırılmış kişiliğimizin ışıklarıyla aydınlanan bu soğuk ve net insan imgelerini benimsemeliyiz. Dahası, İspanyol ruhunu düşündüren bir sanatçı olarak, Greco'yu, bütünlüğü içinde anlamaya çalışmalıyız.

İspanyol ruhuna yatkın başka isimlerden de söz edebiliriz burada: Corneille,* bu isimlerden biri örneğin... Greco gibi Corneille de nesnelerin gerçek ilişkilerini de-

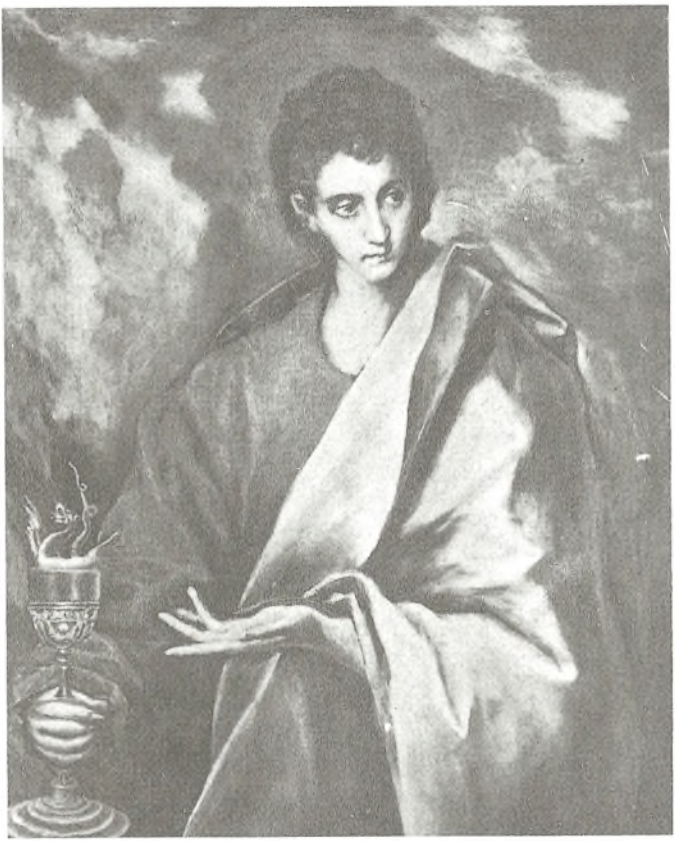
* Pierre Corneille (1606-1684), Fransız dramatik şiirinin kurucusu, tiyatroda klasik sanatın öncüsü. Kaleme aldığı bir dizi trajedi ile tanınır. (ç.n.)

"Körün iyileşmesi"
1.20X1.46 , New York, Bay ve Bayan Charles B. Wrightsman Koleksiyonu

"Körün iyileşmesi
0.50X0.61 , Parma, Ulusal Galeri

"Havari Saint Jean"
0.90X0.77, Madrid, Prado Müzesi

ğiştirir, daha soylu bir etki yakalamak için, birşeyleri feda eder. Ve elbet Don Quichotte... Bu yürek karartıcı şövalye, İspanyollar gibi düşünür, her şeyi bozup atar... Bu olağanüstü güzellikteki romanın yazarı Cervantès, Greco' da tanık olduğumuz bozma yetisini kavramaya götürür

"Havari Saint Jean"
0.97X0.77, Toledo, Casa del Greco

bizi, bu yetinin kalpten (ve de hiçlik duygusundan) kaynaklandığını gösterir bize.

Başka hiç kimse, Venedik'te yetişmiş bu Giritli ressamdan daha iyi kavrayamazdı Toledo'nun gizini. Dosdoğru nesnelliğe yöneliktir onun çabası. İspanya'nın göbeğinde yer alan tabloları, klasik dönemini yaşayan bu ulusun gezgin insanları üzerine, bir önsezi edinmemizi

"Havari Saint Jean"
1.00X0.76, Toledo, Katedral

kolaylaştırır. Bu sıradışı insanların her biri, bilinçlerinin altında aynı umut, dirilik ve unutma ilkesini hep saklı tutarlar. Kutsallığı benliklerinde her an duyumsayan insanlardır bunlar. Tanrıya sarılmış olan bu insanları dikkatle inceleyin: Tanrı, onları gerekser, onlar da Tanrı'yı... Bütün bunlar, Katoliklerin ekmek ve şarapla yaptıkları kutsama töreninin de göstergeleridir.

"Philippe'in düşü"
1.40X1.10, El Escorial, Real Monasterio

Katolik inancının dogmaları, İspanya'nın yürekli düşünce biçimini de yansıtmaktan geri kalmaz. Bu düşünce-

"Ziyaret"
0.97X0.71 , Washington, Dumbarton Oaks Koleksiyonu

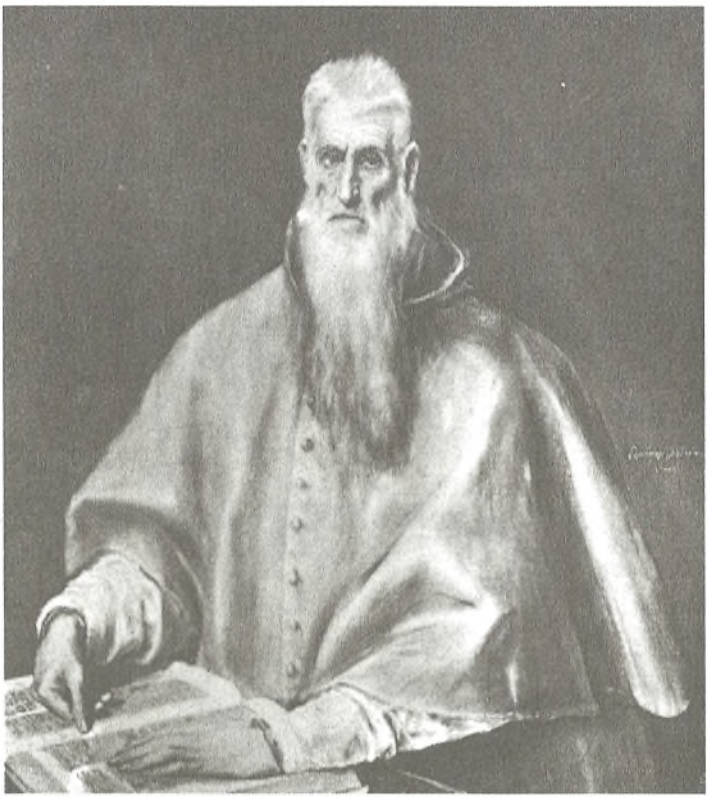
nin yansıması, en umulmadık yerlerde etkisini gösterir. Kutsama törenleri, Saint-Sacrement'ı kutsama eyleminin parçaları olarak, resimde benzeşik yorumlara yol açar. Greco'nun bütün modelleri, gerçek varoluşun ve Meryem'in onuruna yakılmış birer ilâhi gibidir. Onun estetik

"Laocoon"
1.375X1.725,
Washington,
Ulusal Galeri

"Çarmıha gerilme"
3.12X1.69,
Madrid,
Prado Müzesi

"Kardinal kılığında Saint Jérôme"
1.11X0.96, New York, Frick Koleksiyonu

düşüncesi, Kudas âyininin coşkusu üzerine kuruludur. Resimlerinde gökyüzüne ağıyor gibi görünen insan bedenleri, aslında arınan ve biçim değitiren ruhların görüntüleridir. Parçalanmış ben'ciliğin yıkıntıları üzerinden aşıp, ruhların ülkesine ulaşırlar bu bedenler. Günah çıkarmayı içtenlikle isteyenler ve sonsuzluk duygusuna susamış olanlar, yüklerinden kurtulmuş olarak, kendi özgür

"Çobanların tapınması"
3.20X1.80 , Madrid, Prado Müzesi

"Saint Pierre gözyaşı dökerken"
1.02X0.84 , Toledo, San Juan-Bautista Hastanesi

seçimleriyle tanrıya doğru yönelirler.

Büyük dinsel düşler, Toledo'daki yaşamın bugün de alışılmış bir edimidir. Bizde bu edim, bir ağırbaşlılık, tinsellikte yoğunlaşma göstergesi ya da güç bir tarzın yükseltilmiş sesi olarak saygı uyandırır. Ne var ki İspanya'da, soyluluk düşüncesi, sessiz bir seyir gösterir ve kimseyi şaşırtmaz. Kilisede diz çökmüş olan Toledolular, duvarlarının çapraz dekoru içinde dua eden Doğulular gibi, kendi istençleriyle, dinsel doğrular karşısında saatlerce dua

"Meryem'in taç giymesi"
1.20X1.47, Toledo, San José Şapeli

ederler. Kendi dünyalarına dalmış bu insanlarla sokak arasında, dışarının gürültüsünü içeri sızdıran meşin bir kapı vardır yalnızca.

Bir gün, öğleden sonra, kent belediyesine yakın bir-yerde, Azize Thérèse'in yeğeni tarafından kurulduğu söy-

lenen bir Carmelites* manastırına yolum düştü. Azizenin anısı için düzenlenen dokuz gün törenlerine rastlamıştı bu ziyaretim. Yerde kalın halılar, duvarlarda ipek örtüler, çevrede kâğıttan yapma çiçekler ve yakılmış mumlar vardı. Fazladan bir çaba sezilmiyordu ortalıkta, ama kaynağı belli olmayan gönül çelici sesler duyuluyordu. Siyahlar giyinmiş, başında İspanyollara özgü dantelâ başörtüsü taşıyan bir kadın, dua iskemlesi üzerine eğilmiş, siyah bir yelpaze ile serinlemeye çalışmaktaydı. Onun yanında, kırmızı kumaşla kaplı üç koltuk, birilerini bekliyor gibi, yarım daire biçiminde yanyana konulmuştu. Kenarda üstü açık bir piyano, çiçek demetlerinin konsollar üzerine yayıldığı masalar yer almaktaydı. Dışardan, çocuklarıyla meşgul olan kadınların sesleri geliyordu. Koroda görevli siyahlara bürünmüş bir çocuk, elinde taşıdığı çiçeklerle gidip geliyor, büyük beyaz kumaşları titizlikle katlıyordu. Çevremde olup bitenleri anlamaya çalışırken, giyimini tamamlayamadığı için hep geciken bir kadının gene beklenmekte olduğu izlenimini edindim.

Herkesin takıp takıştırdığı bir odaydı burası. Odanın duvarlarında, Azize Thérèse'i vecd halinde gösteren dokuz porte yer almaktaydı. Kapılı bir kafesin arkasından, insanları duaya çağıran ve çevreye yayılan yumuşak sesler, durmaksızın sürüp gidiyordu. Zaman zaman bir kişinin ağzından çıkıyor, koroya dönüşüyor, sonra da ortak bir ses halinde yükseliyordu.

Toledo'lu carmelit'lerin bu küçük kilisesinde, Muhammed'in bir sözünü anımsadım: "İki şeyi severim: Kadınları ve hoş kokuları; ama yüreğimi onlardan daha hoş

---

* 1562'de Thérèse d'Avilla'nın reformuyla ortaya çıkan Carmel inancı. (ç.n.)

tutan bir başka şey var ki, o da Tanrı'ya yakarıştır..." Parlak ve değişik renklerin süslediği bayrakların üzerinde, şu çarpıcı tümcelere sık sık rastlanıyor: "Ölmemek için ölüyorum" ya da "acı çekmek veya ölmek". Güzel kokuları, renkleri ve şarkıları çağrıştırır bu sözler.

Merak edip araştırdım; carmelit'lerin nasıl yaşadıklarını, çok kimse bilmez. Manastırlarda bir tas çorba ile yetinir bu insanlar, paraya gerek duyduklarında da, ellerindeki sanat objelerini satarak geçimlerini sağlarlar. Sıradan şeylerdir çoğu zaman sattıkları. Genç Kastilya'lılar, kendilerini Tanrı'ya gönülden adarlar. Meryem'in yerini alarak, ilerde eşleri olacak kadınlar için, mütevazi bir drahoma hazırlamakla yetinirler. Alçakgönüllü hizmetkârların elinde, kilise zevkli biçimde döşenirse, her objenin geleneksel yaşamdaki yeri de belirlenmiş olur. Yeni bir şey satın alamayacak kadar parasız olmak ise, kuşkusuz üzücü bir durum.

Greco'yu ressam yapan bu gizimsel yaşam etkinliklerine, gezilerim sırasında, Toledo'da birçok kez tanık oldum. Şiir dolu, içtenlikli bir yaşam biçimiyle, her tarafta karşılaştım. Böylece de elimin erişebileceği uzaklıktaki tinsel olanakların en dingin ve en yüksek değerlerini izleme şansını elde etmiş oldum. Tanık olduğum bu durumlar, gene de büyük uygarlıklarla bağdaşır gözükmüyor. Örneğin, bir gar şefinin istihdamıyla uyumlu bir durum söz konusu değil burada. Büyük uygarlıklar, bu tür sıradan işlerle ilgilenmez. Toledo'nun atmosferi, birçok ayrımı barındırıyordu bünyesinde. Kuşkusuz bu ayrımlar, uygarlığın onlarla kurduğu ilişkilerle de örtüşmekteydi.

Yazarın Notları

(1) Greco ile Tintoretto'nun yapıtı arasında dolaylı bağıntılar kurmaya bizi yönelten düşünce üzerinde biraz durmalıyız. Greco'nun yapıtına ortam hazırlayan etkenler arasında, Tintoretto'nun yeri önemlidir kuşkusuz. Her iki sanatçının kimi tualleri, benzer ilişkileri açığa vuracak niteliktedir. Gene de konuya, biraz daha yakından bakmakta yarar var: Bu ressamlar, kendi kişilikleri doğrultusunda yapıt vermişlerdir elbet. Daha çok da, bu iki ressamın her biri, içinde yetiştikleri uygarlık ortamının ürünleridir.

(Burada bir noktaya daha değinelim: 1845'te Chateaubriand, Béranger'e "Bonapart'lar geri dönüyorlar, bunun olmasını ister miydiniz Bay Béranger?" diye sorduğunda, aldığı yanıt yerindeydi: "Ben mi, aman Tanrım... Bu yönde hiçbir isteğim olmadı benim. Şarkılarımı, salt söylemek için yaptım. O şarkıları, Fransa istedi benden..." Olasıdır ki, Greco, ne istediğini çok iyi biliyordu, ancak Toledo halkı için resim yaptığını biliyordu. Bunu bildiği için de, Tintoretto'dan uzaklaştı.)

Örneğin İspanyol resmindeki dinselliğin, İtalyan sanatındaki anlamını değiştiren transformasyon bilincini,

alalım: Greco'da sofuca bir duygu, bir hıristiyanlık gücü var ki, Tintoretto'da böyle bir şeye tanık olunmaz. Scuola san Rocco'da her şey dramatiktir, olabildiğince heyecan vericidir, ama hiçbir zaman salt dinsel değildir. Tintoretto'nun Dresden'deki en seçkin yapıtlarından biri olan *Les femmes juant de la musique* adlı yapıtına bakın: Giorgione'de de tanık olduğumuz pagan kültürün güzel bir örneği olduğu kadar, soylu bir çizgiyi yansıtan ve çıplak konusunu gerçek bir yetkinliğe ulaştıran konser dizisi resimlerinden biridir o tablo. Nüfusunun önemli bir bölümü müslüman olan İspanya'da, böyle bir şey nasıl gerçekleşebildi? İspanya, böyle bir konuyu benimsemekten kaçacak mıydı? Elbette ki hayır... Göz kamaştırıcı bir paganizmden, çileci (ascétique) bir hıristiyanlık düşüncesi çıkarmayı başarmıştır İspanya.

İtalyan sanatındaki aynı konulu örneklerle karşılaştırma olanağı versin diye, bu kitabın resimleri arasında, bir Azize Madeleine resmine de yer verdik. Özellikle de bu aykırı resim, ya da daha önceki bir tarihe ait olduğunu sandığımız bir *Vision de l'Apocalypse,* bir *Saint-Jean à Pathmos, L'Amour profane*'dan kaynaklanır.

Kanımızca, burada, Paris'in yargısı konusuna ilişkin bir İspanyol yorumu da söz konusudur. Günah eğilimini yansıtma düşüncesine de kapalı olmayan sadık bir ruhtan söz edilebilir burada. Musset'nin yaşadığı 19. yüzyılın, Laclos'nun yaşadığı 18. yüzyılın Fransa'sında, aşk sorununun yeterince ele alınmış olduğunu söylemeyin bana. Aynı şey değil bu. Beni ilgilendiren, Venedik resminin geliştirdiği ve olağanüstü bir anlatım biçimine dönüşerek Toledo'da yoğunlaşmış olarak karşımıza çıkan pagan sanat biçimleridir.

Bütün yaşamı boyunca Greco, Tintoretto'dan aldığı sanat yeteneklerini kullandı. Geleneği hiçe sayan, ustalardan öğrendiklerini saklayan ve böylece kişiliklerini sağlam bir temele oturttuklarını sanan kendini beğenmiş, bilisiz ve zayıf sanatçılar için, ne büyük bir derstir bu...

(2) Bu konuda şu kadarı söylenebilir: Söz konusu makina, üzerinde, ırmaktan aldığı suları ahşap kanallara aktaran kovaların yer aldığı bir çarktan oluşmaktaydı. Kanalların bir ağ üzerinde bulunduğu görülüyordu. Ama suyun, hangi mekanik aygıtlarla Toledo'ya kadar aktarılabildiği konusunda herhangi bir bilgimiz yok. *Artifici de Juanelo* adlı bu aygıttan günümüze, belge sayılabilecek herhangi bir şey kalmamıştır. Kenarları gümüşle kaplı bu parlak çark, birçok kez *Saint-Martin* * hayranlarının kafasını karıştırmıştı. Alcantara köprüsünün çok yakınında ve Tage ırmağı üzerinde su yüzüne çıkan bu aygıtın kalıntıları, makinanın temelini oluşturmaktaydı.

Kendi payıma, suyu yüksek düzeylere çıkaran bu aygıtın bir benzerinin yer aldığı Suriye'nin Hama kenti yakınlarında, Oronte bahçelerinde bugün de uğultuyla dönmekte olan çarkı, bir fırsatını bulup görmeliyim.

(3) Bu sayfalar, kaleme alındığından bu yana, D. Francisco de Borja de San Roman y Fernandez tarafından, çok ilginç belgeler halinde Toledo arşivinde toplanmıştır. Onun *El Greco en Toledo, o nuevas investigationes acerca de la vida y obras de Dominic Theotocopuli* (Madrid, V. Suarez, 1910) adlı bu çalışması, Greco'nun yaşamına ilişkin bilgileri, küçük bazı ayrımlarla bulabildiğimiz D. Manuel Cossio'nun çalışmasıyla bütünleşir. Ancak Greco'-

---

* Paris'i bölerek La Villette'den Seine'e uzanan ünlü kanal. (ç.n.)

nun sanatı ve yaşamı konusundaki sorunların güncel boyutları hakkında bilgi aktaran uzmanların görülerine başvurmak gerekirse, bu durum, bizim Toledo'da saptadığımız gözlemlerle çelişmeyecektir. Fransız okurlar, Bay Emile Berteaux'nun*, D. Francisco de Borja'nın bulgularını açımladığı *Revue de l'art ancien et moderne* (Haziran, 1911)'deki makalesine başvurabilirler.

Bizim açımızdan, bütün bu farklı metinler, gerçeklerin gün ışığına çıkmasına yardımcı oluyorlar. Üst düzeyde bir İspanyol araştırmacı (oğlu Jorge Manuel tarafından yazılı bir belge haline getirilen Greco'nun mal varlığı, tablolarına ilişkin sayım sonuçları ve özellikle de sanatçının, oğluna verdiği yetki belgesi) Greco'nun, resmi bir nikâh olmaksızın Dona Geronima de las Cubas adında bir kadınla yaşadığını ve ondan, 1578'de bir oğlu olduğunu öğrenmemizi sağlıyor. Jorge adlı, evlilik-dışı bir başka oğlu, *Enterremet du comte d'Orgaz*'daki figürler arasında yer alır. Bir de kız çocuğu var mıydı Greco'nun? Belgelerde, bu konuya ilişkin herhangi bir bilgiye rastlamıyoruz. Resimlerine de girmiş olan güzel bir kadının, Greco'nun kızı olduğu yolunda birtakım yorumlara rastlansa bile, ben bu kadının, Greco'nun birlikte yaşadığı kadın, yani Jorge Manuel'in annesi olduğu kanısındayım. *Non conjux, sed concubina* olarak sanatçılar loncasından bir üyenin sözünü ettiği bu kadını, Greco'nun eşi olarak benimsemesi istenmişti kendisinden: Dona Geronima de las Cubas... Keşke gerçekleşmiş olsaydı bu istek... Bu temiz çehreli

---

* Emile Berteaux'nun söz konusu yazısını okurken, Fransa uğrunda yaşamını yitiren bu yazara, Toledo üzerine başka araştırmalardan bizi yoksun bırakan bu kayıptan ötürü yazıklanıyoruz. Bay Berteaux'nun bu notları, yeniden bir araya getirilmeli.

kadınla Greco, gerçekten birleştirseydi yaşamını... Acı çizgilerin arkasına gizlenmiş, yaşlı ve yorgun bir insanın çehresini buluyorum ben bu kadında. Toledo'da, Marki de la Vega İnclan tarafından düzenlenen küçük bir müzenin yapıtları arasında, Dona'nın bir portresi de yer alıyor. (İleride ondan gene söz edeceğiz).

(4) Dikkati çekecek bir olgudur bu: Madrid'de, Prado Müzesi'nin İspanyol ressamlara ayrılmış salonlarında, canlı renkler bulmak için, öncelikle kraliyet bahçelerinin üzerinde, Sierra de Guadarrama'da, Manzanares vadisinde, armaların yer aldığı revaklı bölmelere bir göz atmak yeterlidir. Sert ve değişmez yamaçlarıyla bu vadi, Zurbaran'da* soylu bir toprak, Greco'da şaşırtıcı bir dış mekân, Valasquez'de zengin bir Vega'dır. Aynı renkliliği, bizim Manet'de** de görebilmekteyiz.

(5) Piskoposluk kurulu üyelerinin âyine katıldıkları bir yer olan Silleria'ya kapalı koro yerinin demir parmaklıkları, Domingo usta tarafından yapılmıştı. Usta, bu işi nedeniyle altı bin iki yüz dükayı, ödül karşılığı kazanmıştı. Çalışmasını yarıladığında, alacağı bu paranın kendisine yetmeyeceğini görerek, tasarımını yaptığı bu projeyi tamamlamak için, Toledo'daki evini ve bu evin yer aldığı araziyi satışa çıkardı. Böylece, düşündüğü projeyi tamamlamış olacaktı. Ancak birdenbire, elindeki parasını tüketip yoksullaştı, çocukları, çevreye el açacak hale geldiler, yeğeni, günde ancak bir *sueldo* ile geçimini sağlamak zorunda kaldı. Bunun üzerine, onu, piskoposluk kurulu

---

* Francisco de Zurbaran (1598-1664), İspanyol ressam. Dinsel konulu portre çalışmalarıyla tanınır. (ç.n.)

** Edouard Manet (1832-1883), Fransız ressam. Klasik ustalardan ve özellikle de İspanyol altın çağının ressamlarından etkilendi. (ç.n.)

üyeleriyle görüştürdüler. Zocodover'de satış işlemi, az bir para karşılığında gerçekleştirildi.

(6) Bu olgu, Antoinette de Pouppes ya da Antoinette Popez adıyla bilinen Montaigne'in annesinin, Toledo'lu bu büyük yahudi ailesinden geldiğini düşündürmektedir. Onun, İsanya'dan kovulan ve kendini sonradan aristokrat olarak tanıtan Portekizli bir ailenin kızı olduğu da söylentiler arasındadır. Ancak bu söylentiyi doğrulayan bir belge yok elimizde. Uyarıcı bir tahmin olmanın ötesine gitmiyor bu tür söylentiler. O nedenle, daha önceki basımda, biraz da gelişigüzel düştüğüm bu konudaki notu metinden çıkarıyorum. Montaigne'de geçen şu tümceyi, kanıt olarak öne sürmüştüm o zaman: "Bizim önyargılarımızın dışında kalan bir yabancı". Söyle demiştim: "Montaigne'in gördüğü çok katı eğitim ve aldığı aristokratik öğrenim, aslında Henri Heine'ye özgüdür. Bütün bu olumlamalar, çok cesur yaklaşımları içermektedir. Büyük bir Fransız yazarına karşı, haklı olmadığım bir sorun yaratmış oluyordum böylece.

(7) Konunun meraklısı olanlar anımsayacaklar: İspanyol sanatçılarla aynı dönemde yaşayan ve 1649 tarihli *L'Art de la Peinture* adlı temel kaynak niteliğindeki kitabın yazarı Pacheco, şöyle yazmıştı: "Sanatın, insanları sevmek ve onları Tanrı'ya yönlendirmek dışında, bir başka işlevi ve değeri yoktur".

1923 Basımı İçin Notlar

Modern Yunan dilinde Theotocopuli, Tanrı'nın doğurduğu kuş anlamına gelir. Gerçekten de, kutsal bir mesaj gizlidir bu isimde. Doğrusunu söylemek gerekirse, Greco'yu, taşıdığı Helen kanı yüreklendiriyordu.

Ne tükenmez, düşsel bir konudur: Katolik düşünce ile karışmış olan İslâm düşüncesinden kimi elemanları kendi bünyesinde bir araya getiren ve Helen soyundan gelen biriydi Greco. Bu melez kandan, plastik bir dil yarattı böylece. Hindistan'ın her yöresinde, Reims'te, Toledo'da rastlanan bütün duygu ve düşünceleri açığa vurmak için doğmuş görünen Grek dehasının bu gizemli yeteneğine hayran olmamak elde değil.

Kafamı kurcalayan başka şeyler de var, ancak bunları, burada sıraya koymam gerekiyor. Don Gomez ya da Comte de Gormaz adı, Guilhem de Castro adını ve Corneille'i akla getiriyor. Sonra da ünlü *Le Cid*'i. Sakın, bu bizim Orgaz kontunun atası olmasın... Severim böyle katışımlı düşünceleri... Yüzyılların içinden gelerek, sözü bağlamak için –*Enterrement*'ın üst bölümündeki parlak anlamı göz önünde tutarak– Rodrigue'in kişiliğinde bir

koruyucu kimliği bulduğu Chimène'i* isteyen katledilmiş babayı gördüğümü belirteyim. Ülkeden ülkeye en güzel masalları içinde eriten, dökümünü veren oluşumları açıp genişletmek için, dikkatimiz uyarılmış, farklı alanlara yönlendirilmiş olur böylece.

İkinci *Livret du mandarin*'de René-Louis Doyon, William Blake'in** yaşamını anlatır bize. André Gide'in, büyük bir başarıyla dilimize kazandırdığı gönül gözüyle her şeyi gören bu şair, *supra-normal* dünyanın kıyılarına yaklaşıp duruyordu şiirlerinde. Büyük gölgelerle kapalıydı günleri. Her yerde modellerini görmekteydi. René-Louis Doyon şöyle yazıyordu: "Blake, yerine göre, kimi zaman Homère, kimi zaman Musa, Pindare, Virgil, Dante ya da Milton'la birlikte yaşıyordu. Bunlar, görkemli, beyaz, ama ışıklı gölgelerdi ve yaşayanlara özgü üst düzeyde bir anlatım biçimini temsil ediyorlardı." Greco'nun gördüğü ve resmine aktardığı insanlar da, bu soydan insanlardı.

Robert d'Humières, bu kitabın birçok yerindeki görüşlerimi paylaşmıyordu, ancak İspanya'da benzerini gördüğümüz karma kültürlerin, eşsiz bir psikolojik açımsama yöntemine olanak verdiğime ilişkin görüşüme katılıyordu. "Bu tür bir uygarlık için sevimli bir yabancı, uygarlığın onunla kendini bulduğu eğik bir aynadır Greco" diyordu. "Ondan yansıyan ışık, gözleri kamaştırır. İlginç ve şıra-dışı bir karışımın ürünü olan, özellikle de keskinleşmiş ve anlaşılması güç bir kimliği yansıtan bu tür sanatçılara, gelecekte daha fazla tanık olacağız." Ve Montaig-

---

* Corneille'in "Cid" adlı eserindeki kadın kahramanı. (ç.n.)

** William Blake (1757-1827), İngiliz şair ve ressam. Yapıtları romantizmin habercisidir. (ç.n.)

ne'in, yarı-Yahudi bir yazar olarak, bu tipin klasik bir örneği olduğunu öne sürüyordu. Ayrıca Fransa'da Heine, Japonya'da Lafcadio Hearn, İngiltere'de Conrad'ın adlarını sayıyordu bu bağlamda. (Philippe de Champaigne, Brüksel ve Anvers'den gelerek Port-Royal'in seçkinler ortamına, Stuart'ların saray çevresine katılan Van Dyck, bu arada anımsanabilir. Ancak bütün bu isimler, Greco kadar belirleyici değildir.)

Tanımadığım bir dostum yazıyor bana: Louvre Müzesi'nde, Prades salonlarından birini süsleyen Greco'nun çarmıhta İsa tablosu yer alır. kilise karşıtı biri, bu tabloyu belediye ambarına indirmekte bir sakınca görmedi. Tabloyu, oradan Bay Lafond bulup çıkardı sonradan. Bay Aynard'ın isteği üzerine louvre Müzesi, bu taloya 25 bin Frank ödeyerek koleksiyona kattı. İmparatorluk döneminde, yasama mecilisne üye seçildiği bir sırada Bay İsaac Pereire, tabloyu meclis üyelerinin görüşüne sundu. Seçim döneminin güzel bir işareti...

"Greco, diye yazıyor Louis Gillet, bütün resim tarihinin en benzersiz kişiliklerinden biridir. Balzac'ın *Chef-d'oeuvre inconnu* kitabındaki ressam gibi, Toledo'lu sanatçı da, bundan böyle romantik bir kahraman olarak anılacaktır. Bizim, Hamlet'i, Pascal'ın kuşkusunu ya da Joconde'un gülümsemesini tartıştığımız gibi, onun ayrıksı kişiliği de tartışma konularımız arasına girecektir bundan böyle...

"Sanatçının yaşamınaki son dönemin, oldukça melankolik koşullar içinde geçtiği anlaşılıyor. Onun üzerinde birtakım rahatsızlıklar, parasal sorunlar ve sıkıntılar yaratmıştı bu dönem. Ayrıca sağlığı iyi değildi, inme hastalığının ilk belirtileri sarmaya başlamıştı bedenini. Son za-

manlarda imzasının acemice, sakar görüntüsü, bu konuda kuşkuya yer vermemektedir. Her şeyden öte, "mutlu" Titien'in portresini konu alan tablosundaki derin düz çizgileri, sanatçının sıkıntılı bir dönemin içinden geçtiğini doğrular: Belirli bir güzellik ve anlatım biçimini tam olarak gerçekleştirememiş olmanın yarattığı acının sonucudur bu.

"... Bir konuya sürekli dönüş, Greco'nun sanatında gözlemlenen başlıca olgulardan biridir. Elimizde *Expolio* gibi, *Guérison de l'aveugle* tablosunun üç versiyonu bulunmaktadır. Bu durumu, sanatçının verimsizliği için bir kanıt olarak öne sürmek, kuşkusuz doğru olmaz. Aksine, sanatını yetkinleştirme çabası içinde bulunan ve "sanatçı" kişiliğini sağlam temeller üzerinde geliştirmek isteyen bir ressamın tutumudur bu. Titien, Mantegna, Rembrandt gibi büyük sanatçılarda izlediğimiz de, bundan başka bir şey değil. Aynı sorunlara tutku ölçüsünde bağımlılık içinde geçmiştir bu sanatçıların yaşamları. Ortak sonuçlara varmaksızın, sürekli olarak aynı konulara dönmüşlerdir bu sanatçılar da..."

Bay Arsène Alexandre, Fransızların, Greco'nun sanatına kapalı oldukları bir dönemden söz eder. Şöyle diyor: "Sayıları bir düzineyi bulan biz yazarlar, sanatçıların yapıtlarını anlamak gerektiğinden zaman zaman söz açmışızdır. Örneğin Théodore Duret, Greco'nun yapıtlarını görmüş ve yeterince bilgi sahibi olmuştu bu yapıtlar hakkında. Ancak sanatçının bir yapıtını, Louvre'a sunduğunda, herkes yüzünü buruşturmuş ve yapıtı beğenmemişti. Degas, onun bir tablosunu J. F. Millet'ten alıp duvarına asmıştı. Manzi'de ve H. Rouart'da, ondan, çok güzel bir ya da iki resim vardı. Bu usta sanatçı üzerine, arka arkaya

iki kitap yayımlayan Paul Lafond, *Gazette des Beaux-Arts*'da, birkaç küçük ama önemli yazı yayımlamıştı. Nihayet ve özellikle, Greco'nun yaşadığı dönemde, konuya çok duyarlı olduğu kadar, çok da genç olan ve Le Baro de Boutteville'in atelyesinde çıraklık eğitimi gören, ayrıca Greco'nun sanatı üzerine ilk yazıları kaleme alan İgnacio Zuloaga,* herkesin gözlerini ve kulaklarını bu sanatçıya kapadığı bir sırada, sanatçının tanıtımı konusunda etkili olmuştu.

"O zaman (1890'a doğru), gene Toledo'da, İspanyolların Théotokopuli'yi unuttuklarına ve onu hor gördüklerine iyice inandım. Sıkıntılar içinde bunaldığım o dönemde rastladığım herkes, bana sanatçının ünlü yapıtı *Enterrement du Comte d'Orgaz*'ın hangi kilisede olduğunu sorabiliyordu. Tablonun Santo-Tomé kilisesinde yer aldığını öğrenenler ise, tabloyu görmek için kilisenin kapılarını açtırmakta bir hayli zorlanıyorlardı..."

Bay L. Rosenthal, bana şöyle bir açıklamada bulundu bir ara: "Maimonide, İspanyol yahudilere danışmanlık yapmamıştır. Çünkü onun yaşadığı dönemde İspanya yahudileri, katolikler tarafından herhangi bir baskıya uğramıyorlardı. Magripliler ve engizisyon kurumu, Maimonide'in ölümünden sonra ortaya çıkmıştır çünkü... Ünlü doktor, 1160 dolaylarında yazdığı bir mektubunda, müslümanlar tarafından işkenceye uğrayan Afrika yahudilerine sesleniyordu. Hıristiyanlardan tepki gören yahudilere, Bay Barrès'nin önerilerinin bir yararı olur muydu? Belki, daha farklı şeyler düşünülebilirdi.

---

* İgnacio Zuloaga y Zabaleta (1870-1945), İspanyol ressam. İspanyol halk yaşamından seçtiği portre konulu resimleriyle tanınmıştır. (ç.n.)

Bir mektubunda şöyle yazmıştı Bertaux: "Bir dahaki sefere İspanya'ya giderken, kitabınızı da beraberimde götüreceğim. "Greco" kitabınızın sayfalarını karıştırırken, iki *Maitresse du Greco* portresi hakkında *Revue de l'art ancien et moderne*'de öne sürdüğüm görüşlere, bütünüyle katıldığınızı farkettim. Ancak bir yanlışımı size iletmeme izin verin burada: Geçen Temmuz, Marki de la Vega ile Toledo'ya gittiğimizde, Marki bana, yaşlı kadın portresinin (Maitresse du Greo), Greco Müzesi'ne girmemiş olduğunu itiraf etti. Birkaç yıl önce de bu tabloyu, elden çıkararak söz konusu müzenin koleksiyonuna kattı. (Böylece sizin notunuz, bir uyarı yerine geçmiş oldu) Bugün bir hayli yıpranmış olan bu portre, şimdi gözlerden uzak mı tutuluyor?"

Camille Mauclair yazıyor: "Benzersiz kişiliğiyle Tintoretto'nun yeteneği, birbirine karşıt iki sanatçıda, Greco ile Delacroix'da, onun izinden yürüyen halefler buldu. Biri, *Scuola di San Rocco*'nun *Crucifixion*'unda, gizemli tinselliği arıtarak inceltti, öteki ise Venedik Akademisi'nin *Miracle de Saint Marc*'ında, teknik ve uyum yönüden başarısını kanıtlamış oldu. Biri, inançlı Tintoretto'dan geliyor, öteki ise virtüöz Tintoretto'dan..."

Şu noktaya da dikkatimizi çekiyor Mauclair: "Bütün ressamlardan daha bilgin olan bir Tintoretto var. İnanılmaz bir gözüpeklik doğrultusunda, benzerine az rastlanır bir yetkinlik görülür onun desenlerinde; Titien'in bile yapamadığı bir çeşitlilik, görkemli bir renkçilik vardır onda. Sonra birden, sanrılı, yanlışlardan kaçınmayan, figürleri çekip uzatan, biçimleri bozan, perspektifi değiştiren, herşeyi göz kamaştırıcı bir renkçilikle donatan, ama garip görünmeyi de göze alan bir Tintoretto karşısında buluveririz kendimizi. Hatalarla dolu, dili dolaşan ve giderek çılgınla-

şan bu Tintoretto, ülküselliği yüceltir, başkalarından daha yetenekli olduğunu kanıtlamaya çalışır sanki... Venedik Akademisi'ndeki *Miracle de Saint Marc,* piktüral tekniğin en güç sorunlarını çözümleyip ortaya koyan bir tablo gibi görünür bize. Neredeyse kimsenin, ondaki bu yeteneği aşacağına inanmayız. Sanatçının, Brera Müzesi'ndeki bir başka tablosuna bakalım: *Résurrection de Saint Marc*. Sarhoş bir Tintoretto'nun elinden çıkmış izlenimini veren bir resim... Orada her şey, sütunlar ve figürler, birbiri içine geçer, her şey allak-bullak olur bir anda, sallanıp durur sanki... Açık bir oransızlık, olağan-dışı bir cılızlık içindedir her şey. Mesleğe yeni başlayan birinde görebileceğimiz hatalar gibidir bütün bunlar. Ancak daha bütünsel bir açıdan yaklaşıldığında, bütün bu yanlış gibi görünen şeylerin seçkin bir şiir, ancak Beethoven'in yapıtlarında tanık olunabilecek büyüleyici bir düş izlenimi yarattığı da gözden kaçmaz.

Greco'nun, Tintoretto soyundan geldiğini söyleyebiliriz artık..."

Adını şimdi anımsayamadığım bir yazar ise, şunları söylüyor: *"Songe de Philippe* adlı yapıt, ilk bakışta dikkati çekecek bir resim olmasa bile, yerleşik kurallara aykırı bir anlatım biçiminden kaynaklanan kişisel değerleri nedeniyle, itici olarak da yorumlanabilir. Çehrelerin normalden uzun gösterilmesi ve renklerin soluk tutulması, Fra Angelico*'nun, pembe ve yuvarlak biçimli bulutlarla gerçekleştirmiş göründüğü gizemli anlatım için gerekli bir koşul değil elbet. Greco'daki Katolik karakter, Barrès gibi benim de hoşuma gidiyor. Tanrı'ya yakınlık ve günah korkusu gibi duyguları öne çıkaran bu tür bir anlatım, örne-

* Fra Angelico (1387-1455), erken dönem Rönesans resminin ve Floransa okulunun sanatçılarından. (ç.n.)

ğin Velasquez'in *Buveurs*'ünden daha ilginç görünüyor bana: Gerçek ustalarda olduğu gibi, olağan boyutlarda insan bedenleri çizmek, tinselliği yansıtmayabilir her zaman. Greco, resimlerinde, biçimi düşüncenin buyruğuna veriyor, böylece koyu ve kimi zaman iç karartıcı bir gizemselliği açığa vuran tedirgin figürler çiziyor. Aynı şeye Goya'da tanık oluruz: O da *Caprichos*'unda, gizemsel figürlerle çıkar karşımıza..."

Greco'nun 300. ölüm yıldönümü nedeniyle, ünlü yazar Miguel de Unamuno, İspanya onuruna, *Rassegna del arte* (1914)'de, ressamın Kastilya ruhuna özgü tinsel yorumu üzerine bir makale yazmıştı. Sanatçının kendine özgü yorumunu, ona lâyık biçimde yansıtan bir el deseni üzerindeydi bu makale:

"Enterrement'ın şövalyeleri, toprağa verdikleri Kont Orgaz gibi sessiz görünürler. Yalnızca elleri konuşur. Bu ayrıksı yorum biçimi içinde, eller, olabildiğince anlam yüklüdür. Greco, ellerin ifade edebileceği anlamın, sözden daha etkili olabileceğini dile getiren az rastlanır sanatçılardan biridir. *Cid*'de yer alan bir şiirin enerjik yorumu, bu konuya açıklık getirir: 'Ellerin etkili olmadığı bir dille nasıl konuşabiliriz?'. Doğrusu, bu tablodaki kişilerin 'kanatlanmış' izlenimi veren elleri, Homeros'taki sözlerle eşit düzeydedir. Kim yerde şövalyelerin ya da azizlerin göğüsleri üzerinde kenetlenmiş, kimi yerde ise fantastik kestirimlerle Tanrı'ya uzanmış olan bu 'kanatlanmış' ellerin, dile getirmek istedikleri şeye kulak vermek gerekir. O ellerden biri, ölümün incelikli gizini dinginleştirici görüntüsüyle, gizemsel bir güvercin gibidir sanki. *Enterrement*'ın şövalyelerinden birine ait bir eldir bu. Bileği dantel bir kollukla çevrili olan bu el, koyu lekelerin içinden,

Aziz Etienne ve Augustin'in arasından, tam da Kont Orgaz'ın cnasız bedeni üzerinde, birden beliriverir. İyi ile kötünün ayırdedildiği ağacın meyvesini koparan bu eller, değil mi ki ilk günahın da sorumlularıdır. Kültürel gelişmeyi yansıtan da bu ellerdir. Greco'da ise, bu dünyadan kaçıp kurtulma, uçarak gökyüzüne açılma, Tanrı'ya yükselme isteğinin bir işareti olarak, dua halinde birleştirilmiş ya da uzatılmış biçimde gösterilir bu eller. Greco'nun tuallerini süsleyen tinsel göstergelerdir bu eller aynı zamanda..."

Kitabımın yeni basımını gözden geçirirken, Madrid'deki Fransız Enstitüsü'nde profesör olarak çalışan Bay Paul Guinard'ın Greco üzerine bir çalışma yaptığını biliyordum. Greco'nun çevresinde öbeklenen bütün İspanya dostları, Germanizmin aşırı gelişimini dengeleyecek imgelem yetimizin, İspanya gibi ışık ülkelerine yönlendirilmesi gerektiği üzerinde ortak bir görüşü paylaşmaktadırlar.

Bir İspanyol göz hekimi, Dr.German Béritens, *Par esos mundos* adlı dergide yer alan "Greco niçin kendi algısına göre resim yaptı?" başlıklı makalesinde (Madrid, 1912), sanatçının anlatımında dikkatimizi çeken bu farklılığın, gizemcilikten ya da ayrıksı olmaktan değil, gözdeki astigmat hastalığından kaynaklandığını öne sürmüştü. Ona göre, Greco'nun figürlerini, doğal biçimlerini bozarak, olağandan uzun göstermesi, gözlerindeki bu hastalıkla ilgiliydi. Greco'nun, her şeyi uzatılmış olarak görmesi, *astigmatisme hypermétropique*'in klinik, klasik ve tipik bir göstergesiydi. Gözün optik niteliği, paralel ışık ışınlarının, merkezi bir noktada birleşmesini engellemekteydi. Bu kusur, görmede çizgisel ya da elips biçiminde oluşan

ışıklı bir noktaya dönüşür. Doğru hatlar, bu durumda kavisli biçimler oluşturur, yuvarlak hatlar ise, elips biçiminde uzar. Renklere gelince, renkli ışınlar belirli bir eksen üzerinde oluşarak, net bir görüntü vermekten uzak kalırlar, renkleri birbirinden ayıran çizgiler belirsizleşir, o nedenle de renklerin sınırı, birbiri içine geçer.

Hastalık, gençlik dönemine rastlarsa, bu tür görme hatalarını gidermek mümkündür; ama yaş ilerleyip de yorgunluk, kaslar üzerine baskı yaptıkça, görme bozukluğu artık giderilemeyeceği gibi, zamanla da artar. Dr. Béritens, bu tür olgulara ilişkin görüşünü, söz konusu yazısında, birtakım kanıtlara bağlamaktaydı.

Doğuştan astigmattı Greco, böyle olduğu anlaşılıyor. Bu sapaklık (anomali), göz ve beyin yapısından da belli olmaktadır. *Enterrement du Comte d'Orgaz*'da yer alan otoportresinde de, bu yapı gözlemlenebiliyor. Gene de otuz yedi yaşına kadar yaptığı resimlerde, yaklaşık doğru bir biçimlemeye tanık olabiliyoruz. Gerilimin hafif olduğu kimi figürlerde, olağan-dışı bir uzama söz konusu ise, bu değişimin, sanatçının aşırı yorgun olduğu bir döneme rastladığı kesindir.

Otuz yedi yaşından sonra yaptığı resimlerde, insan bedenlerindeki uzama ve figürlerin gerilmiş görüntüsü, giderek daha da belirginleşir. Renkler ise, önceleri normaldir; daha sonraları, Greco yaşlandıkça, nesnelerin gözün ağtabakası üzerine düşen görüntülerinde, renkler artık kendi aralarında ayrımlaşmaz, birbiri üzerine biner. Yaşamını kaleme alan çağdaşı Pacheco'nun da belirttiği gibi, bu "kusurlar", artık iyice ortaya çıkar. Yaşamının sonuna doğru renkleri ancak lekeler halinde algılamaya başlar, dağıtılmış garip figürler çizer, gözün ağtabakası

üzerine öylece yansımış olduğunu sandığımız bir imge, Aziz Simon figüründe kendini gösterir: Bir fotoğraf aygıtının saptadığı görüntüye benzer bir imgedir bu. Dr. Béritens, taşkın bir kişi ya da bir deli olmanın ötesinde, Greco'nun, giderek şaşılığa dönüşen bir astigmat olduğunu belirterek sözlerini noktalıyor. Günümüzde yaşamış olsaydı, Greco, bir göz hekimine başvuracak ve tablolarını, bundan böyle olağan biçimleme anlayışına göre oluşturacaktı. Şöyle kanıtlayabiliriz bunu: Astigmat olan gözünüz için, gözlükçüden uygun bir gözlük camı alın ve bu camla Greco'nun bir tualine bakın: Resim, size olağan ölçüler içinde görünecek ve görüntüye ilişkin hataları, düzelmiş olarak algılayacaksınız. Greco'nun Louvre'daki *Crucifixion* adlı talosuna bakın: Bu resimde; yalnız İsa'nın kolları değil, haçın kolları da olağan-dışı biçimde uzun gösterilmiştir. Astigmat gözünüze gözlüğünüzü takarak bir kez daha bakın aynı resme, tabloyu düzelmiş biçimiyle algılayacaksınız.

Dr. Béritens'den önce, Ferdinand Justi ve Alman eleştirmenler de Greco'nun anlatımına ilişkin bu bilimsel açıklamayı doğrulayıcı görüşler öne sürmüşlerdi. Alman bilgin Meier-Graefe *(Voyage d'Espagne,* Berlin, 1910) Toledo'lu usta üzerine şunları yazıyor: "Elips biçimler, ona özgü motiflerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Toledo'daki *Résurrection* ve *Baptême* adlı tablolarında, bu tür biçimler kendini gösterir. Ama gene aynı kentteki San José şapelinde yer alan *La vierge avec les Saints*'de, bu form yalnız başlarda değil, beden parçalarının kararlı devinimlerinde ve figürleri çevreleyen dış çizgilerde de çıkar karşımıza."

Bütün bu yazılanlar, aynı konuya bir kez daha dön-

menin yararlı olacağını gösteriyor. Ayrıca Henri Collet ve Maurice Legendre gibi yazarların bize kabul ettirdikleri daha üst düzeydeki yorumlara yeniden dönmemizde de etkili oluyor. Bununla beraber, her zaman bu fizyolojik açıklamalar, bizi, konuyu tinsel yönden ele almaktan da alıkoymuyor. Öte yandan bütün bu açıklamalar, Greco'-yu daha iyi anlamamıza katkıda bulunmakta, bizi heye-canlandırmakta ve bu söylensel sanatçıyı, insan taraflarıy-la anlamamıza yardımcı olmaktadır.

El Greco'nun Mezartaşı

Al sepulcro de Domenico Greco, Excelente Pintor

Esta forma elegante, oh peregrino,
De porfido luciente dua llave.
El pincel niega al mundo mas suave,
Que dio espiritu al leno, vida al lino

Su nombre, aun de mayor aliento dino
Que en los clarines de la fama cabe,
El campo ilustra de ese marmol grave:
Venéralo, y prosigue tu camino.

Yace el Griego; heredo naturaleza
Arte, y al arte estudio, İris colores,
Febo luces, si no sombras Morfeo.
Tanta urna, á pesar de su dureza,
Lagrimas beba y cuantos suda clores.
Corteza funeral de arol sabeo.

Gongora

Büyük usta Domenico Greco'nun mezarında

Ey yolcu, sert kızıl somakiden tonozuyla bu güzel anıt, bundan böyle, tahta ve tual üzerinde yaşamın titreşimli duyarlılığını en güzel biçimde yaratan bir ressamın anısını sürekli kılacaktır.

Onun adı, Renommée'nin borazanını dolduran en güçlü ses olmaya lâyıktır. Bu ad, ağır mermer blok üzerinde yer alıyor ve çevresini aydınlatıyor. Geçerken, ona saygı sunmayı ihmal etme.

Greco, burada yatmaktadır. Eğer çalışması, sanatın gizlerini ona açmışsa, sanat da doğanın gizlerini yakalamayı öğretmiştir ona. İris* ona renklerini, Phébus** ışığını, Morphée*** ise gölgelerini miras bıraktı.

Yıldızsı ağacın hüzün kokan kabuğundan yapılma bu kavanoz, bizim gözyaşlarımızla dolsun bundan böyle, bütün dışavurmaz görüntüsüne karşın, çevresine bundan böyle hoş kokular saçsın...

---

* Gözün, renkleri algılayan tabakası. (ç.n.)

** Apollon'un lâkabı. (ç.n.)

*** Düşlerin tanrısı, gecenin ve uykunun oğlu. (ç.n.)

Bu kitapta yer alan Greco'ya ait yapıtların topografik dizisi

ALMANYA
Dresden
Gamäldegalerie

Guerison de l'aveugle (la)
İSPANYA
El Escorial
Real Monasterio
Martyre de saint Maurice (le)
Saint François recevant les stigmates
Saint İldefonse
Saint Pierre
Songe de Philippe II (le)

MADRİD
Prado Müzesi

Adoration des bergers (l')
Annonciation (l')
Baptême du Christ (le)
Chevalier (un)
Chevalier à l'épeé (le)
Christ portant le croix (le)
Couronnemet de la Vierge (le)
Crucifixion (la)
Jeronimo de Gevallos
Jeune chevaler (un)
Julian Romero et son saint patron
Moine-dominicain (un)
Pentacôte (la)
Résurrection (la)
Dr. Rodrigo de la Fuente
D. Rodrigo Vasquez
Saint André et saint Francois
Saint Antoine de Padoue
Saint Benoît
Saint François d'Assise
Saint Jacques le Majeur
Saint Jean l'évangéliste
Saint Jean l'évangéliste et saint François d'Assise
Saint Paul
Saint Sébastien
Saint Thomas (ou saint Philippe?)
Sainte Face (la)

Sainte Famille avec sainte Anne (la)
Sauveur (le)
Trinité (la)
Vierge Marie (la)

TOLEDO
Casa del Greco

Antonio de Coverrubias
Diego de Covarrubias
Saint André
Saint Barthélemy
Saint Jacques le Majeur
Saint Jacques le Mineur
Saint Jean L'évangéliste
Saint Jude
Saint Matthieu
Saint Paul
Saint Philippe
Saint Pierre
Saint Simon
Saint Thomas
Sauveur (le)
Vue et plan de Tolède

Katedral

partage de la tunique du christ (le) (El Expolio)
Saint Dominque en prière
Saint Jean l'évangéliste
Saint Luc
San José şapeli
Couronnement de la Vierge (le)
Saint Joseph et l'enfant Jésus

Santo Domingo el Antiguo manastırı

Résurrection (la)
Saint Jean-Baptiste
Saint Jean l'évangéliste
Saint Face (la)

San İldefonso kilisesi

Deux Saints Jan (les)

Delacroix ile Baudelaire, Leonardo ile Valéry, Chardin ile Diderot, Grünewald ile Huysmans, Villard de Honnecourt ile Mérimée, Vermeer ile Proust, Fragonard ile Goncourt Kardeşler sanat tarihinin yalnızca uzmanların tekelinde bir bilim dalı olmadığını göstermişlerdir. Şair, romancı ve düşünürlerin de bu konuda söyleyecek sözleri vardır: Birinin duyarlığı, ötekinin düşünsel yorumu, bir sanatçının dünyasını tanımamızda etkili olabilir. 1911'de Barrès'nin kitabı ilk kez yayımlanıncaya kadar, modern dünya kültürü içinde El Greco'nun gerçek yeri tam olarak ortaya çıkmamıştı. Her basımı yeni bir ilgiyle karşılanan bu kitap, o zamandan bu yana, kendi türünün klasikleri arasına girmiştir. 1923'teki son basıma göre yeniden düzenlenen yapıt, ilk kez El Greco'nun bütün yapıtlarının siyah-beyaz baskılarını içermekte ve İspanya'nın gizemli kenti Toledo üzerine yazarın yorumlarını yansıtmaktadır.

ISBN 975-533-202-2

